

Research Paper

From Algorithmic Knowledge to Innate Knowledge: Reinterpreting the Identity Crisis in the Age of Artificial Intelligence through Islamic Teachings

Mohammadreza Barzouei

Associate Professor, Faculty of Culture and Communication, Imam Sadiq University, Tehran, Iran: borzooei@isu.ac.ir

Seyyed Amirreza Borghei

PhD Candidate in Public Policy, Imam Sadiq University, Tehran, Iran: borghei@isu.ac.ir

Mohammadjavad Ravi

PhD Candidate in Culture and Communication, Imam Sadiq University, Tehran, Iran, (Corresponding Author):
mj.ravi@isu.ac.ir

Abstract

In the age of expanding artificial intelligence, this technology has evolved from a mere information-processing tool into a mediator of human perception, learning, decision-making, and self-reflection—thereby questioning man's status as a knowing subject and locus of judgment. This study identifies what crisis this mediation generates in human epistemic, existential, and social identity, based on Islamic anthropological and epistemological foundations. The research is fundamental in purpose and qualitative in approach, proceeding through conceptual analysis in four stages: extracting foundational concepts of identity, the self (nafs), primordial nature (fitrah), and real versus conventional (i'tibari) perceptions from Islamic teachings; comparing these with contemporary philosophy of technology and AI ethics; reconstructing relationships among concepts within a unified framework; and synthesizing findings based on Islamic texts and peer-reviewed articles. Findings reveal that the identity crisis unfolds across two interconnected dimensions. Existentially, algorithmic representation—a second-order construct—displaces authentic identity rooted in inherent human dignity and the soul's affinity with its transcendent origin. Epistemically, data-driven cognition overtakes presential knowledge ('ilm huduri), resting on the principality of existence, the unity of knower and known, and substantial motion. These substitutions, in a feedback loop, weaken the regulatory circuit of free will (ikhtiyar). The study concludes that AI, unlike earlier tools, risks transforming humanity from authorized dominion (taskhir) into subjugation. The remedy lies not in halting technology, but in restoring the regulatory circuit of choice and reinstating authentic cognition and monotheistic fitrah as identity's true reference.

Keywords: Artificial Intelligence, Identity Crisis, Innate Cognition, Algorithmic Epistemology, Transcendent Philosophy.

Received:
2026/06/07

Accepted:
2026/07/29

Extended Abstract

Introduction

The accelerating diffusion of artificial intelligence has altered the human being's relation to the act of knowing. AI is no longer merely an instrument for processing information but the principal mediator of learning, analysis, decision-making, meaning-production, and even the person's reflection upon himself. While this expands cognitive capacity, it unsettles his standing as knowing subject and locus of judgement, as independent reflection, critical judgement, the formation of values, and self-understanding are progressively delegated to these systems. At stake is not the substitution of particular abilities but a gradual reordering of his relation to truth, meaning, responsibility, and identity, blurring the boundary between authentic and mediated cognition. The central problem is accordingly not the development of the technology but the safeguarding of human epistemic and existential identity in the encounter with it, and the guiding question is this: how does AI, in its mediating role, transform the human being's position as knowing subject, and what crisis does that transformation generate in his epistemic, existential, and social identity?

Theoretical Framework

The study rests on two pillars. The first is the anthropology and epistemology of Transcendent Wisdom (*al-hikma al-muta'aliya*): the primacy of existence, which construes being as one graded reality; substantial motion, on which the soul is not static but a continuous flux toward higher actuality; the distinction between presential and acquired knowledge with the union of intellect and intelligible; and the sanctified intellect and monotheistic *fiṭra*, which orient that motion toward an absolute end. The human being thus comprises a perishable bodily level and an immaterial soul that constitutes his true identity and grounds his vicegerency (*khilāfa*) — a station arising not from convention but from the rational soul's existential affinity with its origin.

The second pillar is 'Allāma Ṭabāṭabā'i's theory of *i'tibāriyyāt*, which divides perception into real perceptions, whose referents obtain externally, and conventional perceptions posited by the mind to manage social life. However widely conventions extend, they never penetrate the immaterial soul, whose mode of being differs from theirs in kind. Free will, as the intersection of creation and legislation, mediates between the two systems, keeping convention subordinate to reality.

The pillars converge in a comparative reading of AI's technical vocabulary (Table 1): sanctified intellect against computational rationality; presential knowledge against data-driven cognition; authorized *taskhīr* against artificial agency; the unseen (*ghayb*) against the black box, a "telos-less unseen" without ontological signification; substantial motion against algorithmic updating; and authentic conventions against "cyber conventional nihilism."

Method

Fundamental in aim and qualitative in approach, the research employs conceptual analysis: its object is not the empirical measurement of AI's effects but the reconstruction of the concepts that make the relation between AI and the identity crisis intelligible. Transcendent Wisdom was chosen for its capacity to integrate demonstrative reason, intuitive knowledge, and revealed text within a single epistemic stance, as befits a problem at once epistemological, existential, and normative. Analysis proceeded in four stages: extraction of the core concepts (identity, soul, *fiṭra*, knowledge, real and conventional perceptions, agency, identity crisis) from primary Islamic sources; comparison with their counterparts in contemporary philosophy of technology, AI ethics, and identity studies; reconstruction of the relations among them into a unified conceptual framework; and synthesis into the proposed framework. The corpus comprised primary philosophical texts and peer-reviewed Persian and English scholarship, selected by purposive sampling.

Findings

Two interlocking crises emerge. Existentially, AI systems continuously construct a computational representation of the user and return it as profile, score, recommendation, or reply — a feedback loop in which the person treats the system's image of him as a source of self-knowledge. Algorithmic identity is thus a second-order *i'tibār*: unlike ownership or office, posited knowingly to regulate social relations, it is generated by computational systems from data withdrawn from the user's awareness yet returned as objective description. Read through Ṭabāṭabā'ī's commentary on Q 59:19, this is the self-forgetting that follows forgetfulness of God: the "data self" replaces the authentic reference of identity. *Fiṭra* resists it, since unlike an algorithm's parameters it cannot be reprogrammed from without, only veiled; the crisis lies in the inversion whereby representation ceases to be measured against *fiṭra* and becomes the measure itself — the weakening of the regulatory loop of free will. Muṭahharī's spiritual freedom, Javādī Āmulī's intrinsic dignity and vicegerency, and Shāhābādī's mirroring of the divine names confirm the same displacement: performance metrics supplant a dignity prior to performance, and formal simulation is mistaken for existential manifestation.

Epistemically, the data–information–knowledge–wisdom hierarchy lacks an ontological ground for why accumulation does not culminate in wisdom; the Qur'anic idiom of bestowal (Q 2:269) supplies one, since wisdom is granted rather than amassed and presupposes an existential capacity in its recipient. On the primacy of existence and the union of intellect and intelligible, knowing is a mode of being, not a formal relation; machine learning adjusts weights without any subject in which knower and known are unified, and so simulates knowledge's output without its existential event. "Learning" is thus a metaphor: substantial motion is internal flux with a final orientation, whereas parameter adjustment is externally imposed and directed toward a predefined cost function. AI therefore operates wholly within the symbolic order, lacking any locus of presence — a limitation of kind, not of computational power; and information saturation itself forms a quantitative veil. Both crises share one

structure, the substitution of presence by representation, and so reinforce one another in a self-intensifying loop.

Conclusion

The crisis arises when the person, of his own volition, surrenders the authority of understanding to AI within a gradually companionable relation. Earlier tools extended a bodily organ; AI simulates the perceptive faculty itself, and, appearing to act as a knowing subject, may occupy the position of commander rather than mastered instrument, inverting authorized *taskhīr* into subjugation. Ontologically, no computational advance closes the gap: the machine lacks presential knowledge, personal unity of existence, substantial motion, and *fiṭra*. In the human being the material level is the window through which the spirit meets the sensible world; when it is outsourced, the channel nourishing the soul's higher levels is blocked, and whoever wholly delegates perception and judgement risks descending below the machine that never possessed these capacities (Q 7:179). The study's contribution lies in integrating three hitherto separate levels of analysis — Transcendent Wisdom's anthropology and epistemology, the theory of *i'tibāriyyāt*, and contemporary philosophy of technology — into a single explanatory framework that also enables a philosophical critique of posthumanism. The remedy lies not in halting technology but in reconstructing the regulatory loop of free will and restoring authority to presential knowledge and monotheistic *fiṭra*.

مقاله پژوهشی

از معرفت الگوریتمی تا شناخت فطری: بازخوانی بحران هویت در عصر هوش مصنوعی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی

محمد رضا برزویی دانشیار دانشکده فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق^(ع)، تهران، ایران: borzooei@isu.ac.irسید امیر رضا برقی دانشجوی دکتری خط‌مشی‌گذاری عمومی، دانشگاه امام صادق^(ع)، تهران، ایران: borghei@isu.ac.irمحمد جواد راوی دانشجوی دکتری فرهنگ و ارتباطات و پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق^(ع)، تهران، ایران، (نویسنده مسئول): mj.ravi@isu.ac.ir

تاریخ دریافت:

۱۴۰۵/۰۳/۱۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۵/۰۵/۰۷

چکیده

در عصر گسترش هوش مصنوعی، این فناوری از ابزار پردازش اطلاعات به میانجی ادراک، یادگیری، تصمیم‌گیری و بازاندیشی انسان درباره خویشتن بدل شده و جایگاه او را به عنوان فاعل شناسا و مرجع داوری به پرسش کشیده است. مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که این میانجی‌گری، بر پایه مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلام، چه بحرانی در هویت معرفتی و وجودی و اجتماعی انسان پدید می‌آورد. پژوهش از حیث هدف، بنیادی و ازلحاظ رویکرد، کیفی است و با تحلیل مفهومی در چهار مرحله انجام شده است: استخراج مفاهیم بنیادین هویت، نفس، فطرت و ادراکات حقیقی و اعتباری بر پایه آموزه‌های اسلامی، برگزیده به سبب تلفیق عقل و شهود و وحی؛ مقایسه تطبیقی با نوشتگان معاصر فلسفه فناوری و اخلاق هوش مصنوعی؛ بازسازی روابط میان مفاهیم در چهارچوبی واحد؛ تلفیق یافته‌ها در چهارچوب نظری، مبتنی بر جامعه‌اسنادی از متون اسلامی و مقالات داوری‌شده. یافته‌ها نشان می‌دهد بحران هویت در دو ساحت به هم پیوسته رخ می‌دهد. در ساحت وجودی، بازنمایی الگوریتمی به مثابه اعتباری از مرتبه دوم، جای هویت حقیقی برخاسته از کرامت ذاتی و سنخیت نفس با مبدأ متعالی را می‌گیرد. در ساحت معرفتی، شناخت داده‌محور، بر پایه اصالت وجود و اتحاد عاقل و معقول و حرکت جوهری، بر علم حضوری غلبه می‌یابد. این دو جایگزینی، در حلقه‌ای بازخوردی، حلقه تنظیمی اختیار را تضعیف می‌کنند. نتیجه آنکه هوش مصنوعی، برخلاف ابزارهای پیشین، با شبیه‌سازی هوش، در معرض دگرگونی از تسخیر مآذون به تسخیرشدگی است و علاج این بحران نه در توقف فناوری، بلکه در بازسازی حلقه تنظیمی اختیار و بازگرداندن مرجعیت به شناخت حقیقی و فطرت توحیدی نهفته است.

واژگان کلیدی: هوش مصنوعی، بحران هویت، شناخت فطری، معرفت الگوریتمی، حکمت متعالیه.

مقدمه و بیان مسئله

در عصر حاضر، گسترش فناوری‌های دیجیتال و پیشرفت شتابان سامانه‌های هوش مصنوعی، نسبت انسان با فرایند شناخت را دستخوش تحول اساسی ساخته است. هوش مصنوعی دیگر ابزاری برای پردازش اطلاعات نیست؛ بلکه به تدریج به میانجی اصلی یادگیری، تحلیل، تصمیم‌گیری، تولید معنا و حتی بازاندیشی درباره خود تبدیل شده است (Campello de Souza et al., 2024). این تحول، اگرچه ظرفیت‌هایی بی‌سابقه برای توسعه دانش و افزایش توان شناختی انسان فراهم آورده، هم‌زمان پرسش‌هایی عمیق را درباره جایگاه انسان به‌عنوان فاعل شناسا و مرجع داوری و سازنده معنا پدید آورده است (Singh et al., 2025). هرچه وابستگی به سامانه‌های هوشمند در فرایندهای ادراکی و تفسیری و تصمیم‌گیری افزایش یابد، این متغیر نیز تقویت می‌شود که بخشی از کارکردهای شناختی انسان، از تأمل مستقل و داوری انتقادی گرفته تا شکل‌دهی نظام باورها و ارزش‌ها و حتی خودفهمی، به این سامانه‌ها واگذار شود. در این وضعیت، مسئله فقط جایگزینی برخی توانایی‌های شناختی انسان نیست؛ بلکه دگرگونی تدریجی نسبت انسان با حقیقت، معنا، مسئولیت و هویت خویش است؛ به‌گونه‌ای که مرز میان شناخت اصیل و شناخت واسطه‌ای و نیز میان فاعلیت انسانی و اتکای شناختی به ماشین، بیش از پیش مبهم می‌شود. از این‌رو مسئله اصلی، توسعه فناوری هوش مصنوعی نیست؛ بلکه چگونگی صیانت از هویت معرفتی و وجودی انسان در مواجهه با این فناوری است.

حقیقت شناخت انسان بر حقیقت وجودی او استوار است و ادراکات حسی و دریافت‌های تجربی یکی از مرتبه‌ها و جلوه‌های این حقیقت به شمار می‌آید. انسان در منطق قرآن موجودی است که با نفخه الهی آفریده شده و به همین دلیل، استعداد شناخت حقیقت و گرایش به کمال و حرکت آگاهانه در مسیر قرب الهی را در سرشت خویش داراست. بر این مبنا، حقیقت معرفت انسان، از فطرت توحیدی و مرتبه وجودی نفس او نشئت می‌گیرد و در پرتو حرکت استکمالی نفس و اتصال به مبدأ فیاض، فعلیت و کمال می‌یابد. وحی الهی که در قرآن کریم و سنت نبی اکرم (ص) و تعالیم اهل بیت (ع) متجلی است، افق نهایی هدایت معرفتی انسان را ترسیم می‌کند و او را به ادراک حقیقت و شهود مراتب هستی رهنمون می‌سازد. از این منظر، شهید مطهری وجه امتیاز انسان از سایر مخلوقات را در برخورداری او از نفخه روح الهی و ظرفیت بی‌پایان او برای تعالی و کمال می‌داند؛ ظرفیتی که انسان را شایسته آگاهی، اختیار، مسئولیت و قرب الهی ساخته است (مطهری، ۱۳۹۶). ازسوی دیگر، غفلت از یاد خدا عامل اصلی بازماندن انسان از بازشناسی حقیقت وجودی خویش است (طباطبایی، ۱۳۹۸، ج ۱۹: ۳۴۹). براین اساس، هویت واقعی انسان به‌عنوان فاعل شناسا، از طریق تعامل با حقیقت مطلق و معرفت غیبی شکل می‌گیرد و هر عاملی که این نسبت را تضعیف کرده یا نسبتی دیگر را جایگزین آن کند، می‌تواند زمینه‌ساز بحران در هویت وجودی انسان باشد. انسان می‌تواند خود را در چهارچوبی قرار دهد که اسیر آن شود و به اختیار خود از خود سلب اختیار کند. آنچه در فضای دیجیتال و هوش مصنوعی مشاهده می‌شود، چگونگی تعامل انسان با اشیای فکور است که گویی آینده انسان در تسخیر این ابزار قرار می‌گیرد و در معرض خطر نابودی خواهد بود. این بیان ناشی از تفکر و تمدن مبتنی بر وهم است که اصالت را به ماده می‌دهد و فراتر از آن را نادیده می‌گیرد. براین اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر این پرسش است: گسترش هوش مصنوعی، با ایفای نقش میانجی در ادراک

و یادگیری و تصمیم‌گیری، چگونه جایگاه انسان را به‌عنوان فاعل شناسا دگرگون می‌سازد و این دگرگونی چه بحرانی در هویت معرفتی و وجودی و اجتماعی او پدید می‌آورد؟ پژوهش حاضر می‌کوشد با تلفیق انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی اسلامی، به‌ویژه تمایز علم حضوری از علم حصولی با نظریه اعتباریات علامه طباطبایی و در تعامل انتقادی با نوشتگان معاصر فلسفه فناوری و اخلاق هوش مصنوعی، به این پرسش پاسخ دهد و چهارچوبی نظری برای فهم نسبت میان معرفت الهی و هویت انسانی و هوش مصنوعی ارائه کند. در راستای تحقق این هدف، ابعاد زیر بررسی می‌شود:

۱. تحول الگوی شناخت در عصر هوش مصنوعی؛
۲. تبیین معرفت و هویت انسان براساس مبانی اسلامی؛
۳. پیامدهای هویتی، اجتماعی و فرهنگی.

سؤال اصلی

- بحران هویت در عصر هوش مصنوعی، براساس مبانی معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی اسلامی، چگونه بیان می‌شود؟

سؤالات فرعی

- گسترش هوش مصنوعی چگونه الگوی شناخت انسان و جایگاه او را به‌عنوان فاعل شناسا در فرایند معرفت دگرگون می‌کند و این دگرگونی چه نسبتی با شکل‌گیری بحران هویت دارد؟
- معرفت‌شناسی اسلامی با چه ظرفیت‌های تبیینی می‌تواند این بحران را تحلیل کند و چه چهارچوبی برای صیانت از هویت انسان و بازتعریف آن در عصر هوش مصنوعی ارائه می‌دهد؟

پیشینه پژوهش

باوجود توجه مطالعات فلسفی و هویتی به ابعاد مختلف هویت انسان، گسترش فناوری‌های نوظهور، به‌ویژه هوش مصنوعی، موجب شده است که مسئله تأثیر این فناوری‌ها بر شناخت و هویت و عاملیت انسان در چهارچوب مباحث فلسفه فناوری، فلسفه اینترنت، اخلاق هوش مصنوعی و مطالعات هویت، به‌طور فزاینده‌ای مورد توجه پژوهش‌های معاصر قرار گیرد. در مطالعات هویتی، آثار اندیشمندانی نظیر علامه طباطبایی (۱۳۷۸) و شهید مطهری (۱۳۷۲) و آیت‌الله مصباح یزدی (۱۳۹۱)، بر اهمیت ارتباط با ذات الهی و شهود و معرفت غیبی تأکید دارد. این رویکرد، هویت را فراتر از ویژگی‌های ظاهری و مادی تعریف می‌کند. ازسوی دیگر، پژوهش‌های معاصر در حوزه هوش مصنوعی، به‌سرعت در حال تحول بوده و تأثیرات آن بر ساختارهای اجتماعی و تجربه فردی در حال تغییر است.

در فضای علمی ایران نیز مسئله نسبت هوش مصنوعی و هویت انسانی در سال‌های اخیر توجه برخی اندیشمندان را جلب کرده و دیدگاه‌هایی در این زمینه ازسوی پژوهشگرانی مانند قائمی‌نیا (۱۴۰۰)، امینی‌نژاد (۱۴۰۲) و مفیدی (۱۴۰۱، ۱۴۰۳) ارائه شده است. این دیدگاه‌ها به‌طور عمده به تفسیر برخی از پیامدهای معرفتی، فلسفی، اخلاقی و هویتی گسترش هوش مصنوعی پرداخته و زمینه‌ای مناسب برای طرح ابعاد مختلف این مسئله فراهم کرده است. بااین حال، به دلیل تنوع مبانی نظری و تفاوت رویکردهای تحلیلی، این مباحث بیشتر

در قالب تحلیل‌های مستقل و از منظرهای گوناگون مطرح شده است و هریک بر بخشی از ابعاد مسئله، از جمله نسبت هوش مصنوعی با شناخت، عاملیت، هویت و انسان‌شناسی، تمرکز داشته است. از این‌رو در محوریت مسئله پژوهش، یعنی بحران هویت در عصر هوش مصنوعی، پژوهش مشابهی در منابع یافت نشد؛ اما به صورت مجزا به حوزه‌های هوش مصنوعی و هویت پرداخته شده است. در این راستا، مقاله «پدیدارشناسی اعتباریات و نیهیلیسم اعتباری سایبر براساس آرای علامه طباطبایی» اشاره می‌کند که علامه طباطبایی نظریه اعتباریات را به عنوان ابزاری برای تحلیل پدیده‌هایی چون معرفت و زبان دین و ارتباط ظاهر با باطن به کار گرفته است. او معتقد است زبان دین، سیستم اعتباری متشکل از مجموعه‌ای از اعتباریات است که در نهایت، به حقایق برمی‌گردد و از دو منظر معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی بررسی می‌شود. همچنین نظریه پدیدارشناسی اعتباریات به بررسی نحوه ظهور روابط انسان با جهان و اشیای دیگر می‌پردازد و نشان می‌دهد فناوری‌های نوظهور فضای سایبری، با تزریق اعتباریات پوچ، رابطه انسان با امر قدسی را دگرگون ساخته‌اند (قائم‌نیا و حکمت‌مهر، ۱۴۰۲). قربانی در مقاله «هویت ملی در دیدگاه استاد مطهری»، هویت را از دیدگاه ایشان مطرح کرده و اشاره می‌کند که شهید مطهری، به عنوان روشن‌فکر دینی و آسیب‌شناس مذهبی که در ده‌های جامعه را از زاویه دینی شناسایی و ارزیابی می‌کرد، به طرح دیدگاه‌هایی درباره هویت ایرانی پرداخته و از میان عناصر متفاوتی که به هویت ایرانی شکل داده است، به مذهب اولویت و اصالت بخشیده و عواملی چون جغرافیا، نژاد، زبان، سنن، فرهنگ و سایر عناصر هویتی را در درجه دوم اهمیت قرار داده است (قربانی، ۱۳۸۳). در مقاله «هویت در پست‌مدرنیسم و حکمت متعالیه» اشاره می‌شود که غرب که روزگاری خود را داعیه‌دار انسان‌باوری می‌دانست، امروز برای انسان هویتی باقی نگذاشته است و او را به دیده تحقیر می‌نگرد، در حالی که فلسفه ملاصدرا هویت انسانی را به دیده کرامت نگریسته است و آن را دارای جنبه‌های متعالی و الهی می‌داند. در آخر، به این جمع‌بندی خواهیم رسید که در تفکر غربی، هویت انسان، سرنوشتی جز یأس و سرگشتگی نخواهد داشت، اما در نگاه صدرایی، هویت الهی انسان در تکاپوی رسیدن به مقصد و مقصودی والا است (عباسی و عبدی، ۱۳۹۹).

در حوزه مطالعات هویت، قربانی با تحلیل دیدگاه استاد مطهری نشان می‌دهد که در نگاه او، از میان عوامل گوناگون شکل‌دهنده به هویت ایرانی (نظیر جغرافیا، نژاد، زبان و سنن) مذهب از اولویت و اصالت برخوردار است و سایر عناصر هویتی در مرتبه‌ای فروتر قرار می‌گیرند (قربانی، ۱۳۸۳). این خط پژوهشی، هرچند به طور مستقیم به هوش مصنوعی نمی‌پردازد، زیرساخت نظری لازم را برای تمایز میان هویت حقیقی و هویت اعتباری فراهم می‌آورد؛ تمایزی که بوذری‌نژاد نیز با تحلیل نظریه اعتباریات علامه طباطبایی و کاربست آن در نظام حقوقی سیاسی جامعه، از زاویه‌ای دیگر بر آن صحنه می‌گذارد و نشان می‌دهد بسیاری از هویت‌های اجتماعی و نقش‌محور، ماهیتی قراردادی و متغیر دارند و ذاتی و ثابت نیستند (بوذری‌نژاد و مرندي، ۱۳۹۴).

در نقطه تلاقی نزدیک با موضوع هوش مصنوعی، قائم‌نیا و حکمت‌مهر با بهره‌گیری از نظریه اعتباریات علامه طباطبایی، مفهوم «نیهیلیسم اعتباری سایبر» را صورت‌بندی می‌کنند و نشان می‌دهند چگونه فناوری‌های نوظهور فضای سایبری، با تزریق اعتباریات پوچ، رابطه انسان با امر قدسی را دگرگون می‌سازند (قائم‌نیا و حکمت‌مهر، ۱۴۰۲). این پژوهش از معدود مقالات علمی پژوهشی فارسی است که به طور مستقیم میان نظریه معرفت‌شناختی اسلامی و پدیده فضای دیجیتال پیوند برقرار می‌کند و از این‌رو نقطه عزیمت مناسبی

برای پژوهش حاضر به شمار می‌رود؛ هرچند تحلیل آن به یک نظریه مشخص (اعتباریات) محدود مانده و وارد تعامل نظام‌مند با نوشتگان جهانی هوش مصنوعی نشده است.

بررسی نوشتگان جهانی نشان می‌دهد نگرانی محوری این پژوهش، یعنی ناتوانی معرفت الگوریتمی از بازتولید ابعاد معنوی و وجودی هویت انسان، به‌طور مستقل در پارادایم‌های مختلف فکری نیز مطرح شده است. جوزف با معرفی مفهوم «خود الگوریتمی»^۱ نشان می‌دهد که بازخورد نظام‌های هوشمند به تدریج جای تأمل درونی در شکل‌گیری خودآگاهی فرد را می‌گیرد (Joseph, 2025). واریپایف و همکارانش نیز با تحلیل کیفی نوشتگان علمی معاصر، نشان می‌دهند که هوش مصنوعی فقط محیطی فنی نیست، بلکه ساختار اخلاقی ارتباط انسانی را دگرگون می‌سازد و مرز میان سوژه و ابژه را کم‌رنگ می‌کند و این روند به بازاندیشی در مفهوم اراده آزاد و مسئولیت اخلاقی می‌انجامد (Varypaiev et al., 2025).

در الهیات مسیحی، دوروبانتو با تکیه بر آموزه تصویر خدا^۲ استدلال می‌کند که هرچند هوش مصنوعی می‌تواند کارکردهای شناختی را شبیه‌سازی کند، تفاسیر رابطه‌ای و کارکردی از تصویر خدا در انسان، در صورت دستیابی ماشین به هوش هم‌تراز انسان، به‌طور جدی رنگ می‌بازد (Dorobantu, 2022). در نوشتگان اسلامی نیز کانیکه و فهم، چهارچوبی مبتنی بر مفاهیم توحید، خلافت الهی، فطرت، حکمت و عدل برای حکمرانی اخلاقی هوش مصنوعی از منظر اسلامی ارائه می‌دهند و نشان می‌دهند این فناوری پرسش‌هایی عمیق درباره حدود خلافت الهی انسان و مسئولیت اخلاقی برمی‌انگیزد (Kannike & Fahm, 2025). هم‌گرایی این سه سنت مستقل روان‌شناسی شناختی سکولار و الهیات مسیحی و آموزهای اسلامی اهل سنت با دغدغه محوری پژوهش حاضر، نشان می‌دهد که این نگرانی به‌طور صرف برخاسته از یک قرائت خاص فلسفی نیست، بلکه در افقی گسترده‌تر از تأمل بشری درباره نسبت انسان و فناوری قابل مشاهده است.

با این‌همه، مرور مجموع این آثار نشان می‌دهد که میان دو سطح مبانی نظری هویت در اندیشه امامیه (قربانی، ۱۳۸۳؛ بوذری‌نژاد، ۱۳۹۴) و تحلیل مشخص رابطه هوش مصنوعی با معرفت‌شناسی اسلامی (قائمی‌نیا و حکمت‌مهر، ۱۴۰۲) از یک سو و نوشتگان تطبیقی جهانی (Joseph, 2025; Dorobantu, 2022; Kannike & Fahm, 2025; Varypaiev et al., 2025) از سوی دیگر، هنوز پیوند نظام‌مند شکل نگرفته است. پژوهش‌های اسلامی در این حوزه، دستاوردهایی ارزشمند از جمله نظریه اعتباریات علامه طباطبایی ارائه کرده است. با این حال، نوشتگان جهانی به‌طور عمده مستقل از سنت معرفتی اسلامی شکل گرفته است. پژوهش حاضر می‌کوشد با تحلیل تطبیقی متون قرآنی و روایی و آثار حکمای امامیه در کنار نوشتگان جهانی، گفت‌وگویی روشمند میان این دو سنت معرفتی برقرار کند و تبیینی منسجم‌تر درباره بحران هویت در عصر هوش مصنوعی از منظر اسلامی ارائه دهد.

1. algorithmic self
2. Imago Dei

مبانی نظری

چهارچوب مفهومی

در این پژوهش، تحلیل بحران هویت در عصر هوش مصنوعی بر مجموعه‌ای از مفاهیم کلیدی انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی اسلامی استوار است. مهم‌ترین این مفاهیم عبارت‌اند از هویت انسان، ادراکات حقیقی و اعتباری، فطرت، نفس، معرفت و بحران هویت که چهارچوب مفهومی پژوهش را تشکیل می‌دهند.

۱. هویت انسان در این پژوهش، به حقیقت وجودی و منشأ تشخص انسان اطلاق می‌شود و از هویت‌های مبتنی بر نقش‌های اجتماعی و موقعیت‌های اعتباری و ویژگی‌های متغیر جسمانی متمایز است. بر پایه نظریه اعتباریات، علامه طباطبایی میان ادراکات حقیقی (که منشأ انتزاع آن‌ها واقعیت خارجی است) و ادراکات اعتباری (که به اقتضای حیات فردی و اجتماعی ازسوی انسان جعل و اعتبار می‌شوند) تمایز قائل می‌شود (طباطبایی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۲۹۰ تا ۲۹۳).
۲. فطرت در این مقاله به معنای سرشت الهی و گرایش ذاتی انسان به حقیقت و خیر و کمال در نظر گرفته می‌شود. آیت‌الله جوادی آملی فطرت را حقیقتی فراتر از غرایز طبیعی دانسته است و آن را بینش و گرایش خداجویانه‌ای معرفی می‌کند که در متن آفرینش انسان نهاده شده است (جوادی آملی، ۱۳۸۴).
۳. نفس در چهارچوب این پژوهش، حقیقت مجرد و منشأ وحدت و تشخص انسان است. شهید مطهری با تأکید بر تمایز میان ساحت جسمانی و روحانی انسان، هویت واقعی او را برخاسته از روح الهی می‌داند که منشأ کرامت و آگاهی و تمایز انسان از سایر موجودات است (مطهری، ۱۳۹۶). ازاین‌رو نفس، محور استمرار هویت شخصی و بنیان وحدت وجودی انسان در نظر گرفته می‌شود.
۴. معرفت، ناظر به مراتب مختلف ادراک حقیقت است. در این چهارچوب، تمایز میان علم حضوری و علم حصولی، مبنای تحلیل مفهوم شناخت قرار می‌گیرد؛ چنان‌که جوادی آملی این دو ساحت معرفت و نسبت آن‌ها با شناخت حقیقت را در تفسیر معرفت‌شناختی قرآن تبیین کرده است (جوادی آملی، ۱۳۹۳).

چهارچوب نظری

غرب با نگاه مادی‌گرا، در بیان آینده هوش مصنوعی ناتوان است و جایگاه انسان را نمی‌تواند از هوش مصنوعی تمایز دهد و صحبت از سناریوهایی همچون انقراض بشر در زمین به میان می‌آورد (Kissinger et al., 2021). ازسوی دیگر، انسان‌شناسی اسلامی در حکمت متعالیه بر پایه دو اصل بنیادین صورت‌بندی می‌شود: اصالت وجود (که وجود را حقیقتی مشکک و ذومراتب می‌داند) و حرکت جوهری (که بر پایه آن نفس انسانی نه جوهری ایستا، بلکه موجودی در سیلانی دائم به‌سوی فعلیت برتر است). براین‌اساس، انسان مرکب از دو مرتبه وجودی است: مرتبه جسمانی و فانی و متغیر، مرتبه نفس مجرد که هویت راستین او را تشکیل می‌دهد و در پرتو آن، انسان به‌عنوان خلیفه‌الله بر زمین منصوب می‌شود؛ مقامی که انتصابی و تشریفاتی نیست؛ بلکه برخاسته از سنخیت وجودی نفس ناطقه با مبدأ متعالی است (مطهری، ۱۳۹۶). آنچه این نفس مجرد را از جوهری ایستا متمایز می‌کند، ماهیت علم حضوری آن به خویشستن است. برخلاف علم حصولی که با واسطه صورت ذهنی حاصل می‌شود، آگاهی نفس از خود، آگاهی بی‌واسطه و همراه با وجود اوست؛ وضعیتی که در

آموزه‌های اسلامی با عنوان اتحاد عاقل و معقول شناخته می‌شود (تمیمی و فرامرز قراملکی، ۱۴۰۰). فطرت، در امتداد این نظام، بردار جهت‌دهنده حرکت جوهری است. فطرت توحیدی مسیر فعلیت‌یابی نفس را به سوی غایت مطلق سوگیری می‌دهد و از این رو خود غایت‌مندی هستی را در ساحت وجود فردی بازتاب می‌دهد (جوادی آملی، بی تا). اندیشمندان اسلامی این تصویر را تثبیت می‌کنند: هویت حقیقی انسان، ترکیبی از هسته معرفتی خودآگاه (علم حضوری) و بردار جهت‌دار ثابت (فطرت توحیدی) است که در پرتو عقل قدسی عقلی که مدرک غیب و معاد است به فعلیت می‌رسد (مصباح یزدی، ۱۳۹۶، ج ۲: ۱۷۸)، (عاشوری، ۱۴۰۱: ۵۲۷).

معماری ادراکات و نظریه اعتباریات

علامه طباطبایی در نظریه اعتباریات، نظام ادراک بشری را به دو دستگاه متمایز تقسیم می‌کند: ادراکات حقیقی (که مصداق آن‌ها با واسطه یا بی واسطه در عالم خارج تحقق دارد) و ادراکات اعتباری (مفاهیمی جعل شده به دست ذهن آدمی در برابر مفاهیم حقیقی) (طباطبایی، ۱۳۶۴، نقل شده در بوذری نژاد و مرندي، ۱۳۹۴: ۱۱۴). این دسته از ادراکات، خود، به دو طبقه تقسیم می‌شوند: اعتباریات ماقبل الاجتماع (فردی، نظیر اصل استخدام میل ذاتی انسان به بهره‌گیری از اشیا برای رفع نیاز) و اعتباریات مابعدالاجتماع (نظیر مالکیت، ریاست، زوجیت و قانون که محصول تعامل جمعی انسان‌ها هستند). کلبادی نژاد و همکارانش با بازخوانی این نظریه نشان می‌دهند که اعتباریات هر قدر گسترده هرگز در حقیقت نفس مجرد و جاودانگی آن رخنه نمی‌کنند (۱۳۹۹)، زیرا سنخ وجودی آن‌ها (جعلی) به طور بنیادی متفاوت با سنخ وجودی نفس (حقیقی) است. علامه، انسان را موجودی مختار می‌داند و هویت اختیاری را از ویژگی‌های برجسته او می‌شمارد (عاشوری، ۱۴۰۱: ۹۷). در نظام حکمی اسلامی، اختیار، محل تقاطع تکوین و تشریع است. انسان به حکم تکوین، آزاد آفریده شده و به حکم تشریع، مسئول جهت‌دهی این آزادی به سوی غایت متعالی است. اختیار از این رو نقش میانجی تنظیم‌کننده میان دو دستگاه ادراکی را ایفا می‌کند و نسبت میان آن‌ها را از سنخ تبعیت نگاه می‌دارد، نه از سنخ معارضه.

نویشتگان فنی هوش مصنوعی، شناخت را در قالب شناخت داده‌محور صورت‌بندی می‌کند. استنتاج از طریق یادگیری ماشین و استخراج الگو از داده صورت می‌گیرد و مفهوم عقلانیت محاسباتی جایگزین عقل نظری می‌شود؛ اما این عقلانیت، با آنچه در بخش نخست عقل قدسی خواندیم، در تقابل قرار دارد. عقل قدسی مدرک غیب و معاد و غایت‌مندی هستی است؛ حال آنکه عقلانیت محاسباتی هر قدر در بهینه‌سازی توابع هدف چیره‌دست باشد، از ادراک غایت و معنا عاجز است و صرفاً در افق معاش عمل می‌کند، نه معاد؛ همان‌طور که شهید مطهری در تفکیک بعد عالی و بعد پایین‌تر انسان بدان اشاره دارد (مطهری، ۱۳۹۶)؛ اما اکنون انسان در نسبت با ماشین، ابعادی تازه می‌یابد. مفهوم جعبه‌سیاه نیز در نگاه نخست، شبیه به مفهوم غیب می‌نماید؛ اما تفاوتی جوهری میان این دو وجود دارد. غیب، امری است که عقل قدسی و علم حضوری در پرتو اتصال به مبادی عالی‌ه بدان راه می‌یابد؛ حال آنکه جعبه‌سیاه صرفاً محصول پیچیدگی محاسباتی است و هیچ راه معرفتی برای کشف آن، چه از طریق شهود و چه از طریق برهان، وجود ندارد. این تبیین‌ناپذیری، نوعی غیب بدون غایت است که فاقد هرگونه دلالت وجودشناختی است. مهم‌تر از این‌ها، مفهوم عاملیت مصنوعی را باید در نسبت با آموزه تسخیر بازخوانی کرد. قرآن کریم تسخیر موجودات را حقی می‌داند که خداوند به انسان خلیفه‌الله بخشیده است تا آن‌ها را در مسیر غایت‌مندی

هستی به کار گیرد، نه آنکه خود در برابر مصنوعات خویش منفعل و مسخر گردد. ماشین، فارغ از هر میزان پیشرفت در پردازش اطلاعات، فاقد آن نوع التفات وجودی و آگاهی سیالی است که خاص نفس انسانی است (قائمی نیا، ۱۴۰۳). این محدودیت در قالب مفهوم نیهیلیسم اعتباری سایر بسط یافته است. فضای سائیری با تزریق اعتباریات پوچ و بی ریشه، رابطه تسخیر مأذون را وارونه می سازد و انسان را به جای مسخرکردن در معرض مسخرشدن به دست منطق درونی الگوریتم قرار می دهد (قائمی نیا و حکمت مهر، ۱۴۰۲). در این نقطه وارونگی، تلاقی نظام معرفتی حقیقی / اعتباری با نظام مفهومی هوش مصنوعی، دیگر یک مواجهه ساده مفهومی نیست، بلکه زمینه ساز شکل گیری ساختارهای علی جدید در سطح فرد و جامعه است. افزایش اتکا به عقلانیت محاسباتی، ظرفیت تنظیمی اختیار را در برابر سیل اعتباریات دیجیتال کاهش می دهد و این کاهش، به نوبه خود، بستر حرکت جوهری نفس را تضعیف می کند. شرح دقیق این شبکه علی و ترسیم حلقه های بازخوردی حاصل از آن، موضوع تحلیل مسائل در مرحله یافته های پژوهش است.

مفهوم یا مقوله	تعریف در حکمت متعالیه و اندیشه اسلامی	ماوراء الطبیعه و غایت‌مندی	نمود یا معادل در هوش مصنوعی	تفاوت جوهری و معرفت‌شناختی	پیامد در ساحت فردی و اجتماعی
عقل	عقل قدسی که مدرک غیب و معاد و غایت‌مندی هستی است و از سنخیت با مبدأ متعالی برخوردار است.	معطوف به معاد و غایت مطلق؛ اتصال به مبادی عالیه برای درک غیب	عقلانیت محاسباتی؛ بهینه‌سازی توابع هدف در افق معاش	تقابل میان ادراک معنا و شهود غیب با استخراج الگو از داده‌ها و منطق محاسباتی فاقد معنا	تضعیف بستر حرکت جوهری نفس به‌دلیل کاهش ظرفیت تنظیمی اختیار در برابر محاسبات عددی
آگاهی و علم	علم حضوری؛ آگاهی بی‌واسطه نفس از خویش و اتحاد عاقل و معقول	برخاسته از تجرد نفس و سنخیت وجودی با ساحت قدسی	شناخت داده‌محور و یادگیری عمیق ماشین	تفاوت میان آگاهی سیال و التفات وجودی نفس با پردازش صرف اطلاعات و یادگیری الگوریتمی	تقلیل هویت معرفتی انسان به پردازشگر داده و از دست رفتن خودآگاهی اصیل
اختیار و عاملیت	محل تقاطع تکوین و تشریع؛ میانجی تنظیم‌کننده میان ادراکات حقیقی و اعتباری برای حرکت به‌سوی غایت	مسئولیت انسان در جهت‌دهی آزادی به‌سوی کمال متعالی	عاملیت مصنوعی و منطق درونی الگوریتم	وارونگی رابطه تسخیر؛ انسان به‌جای مسخرکردن، تحت تسخیر منطق ماشین درمی‌آید.	نیپیلیسم اعتباری سایر و انفعال انسان در برابر مصنوعات خویش
غیب	حقیقتی فرامادی که عقل قدسی و علم حضوری بدان راه می‌یابند.	دارای دلالت وجودشناختی و مرتبط با غایت غایی هستی	مفهوم جعبه‌سیاه در الگوریتم‌ها	غیب امری قدسی و کشف‌شدنی است؛ اما جعبه‌سیاه محصول پیچیدگی محاسباتی و تبیین‌ناپذیر است (غیب بدون غایت).	مواجهه با پیچیدگی‌های فاقد معنا که به ابهام معرفتی در زیست دیجیتال منجر می‌شود.
حرکت جوهری	سیلان دائمی نفس به‌سوی فعلیت برتر و کمال وجودی	هدایت‌شده از سوی فطرت توحیدی به‌سوی غایت مطلق	به‌روزرسانی الگوریتمی و بهینه‌سازی در ترکیبات صنعتی	حرکت جوهری استکمال وجودی است؛ درحالی‌که تغییرات ماشین فاقد حیات و ارتقای مرتبه وجودی است.	تضعیف حرکت استکمالی انسان در اثر اتکای بیش از حد به عقلانیت محاسباتی
اعتبارات	مفاهیم جعل‌شده ذهن، مانند مالکیت و قانون که در حقیقت نفس مجرد رخنه نمی‌کنند.	باید تحت تبعیت ادراکات حقیقی و در مسیر غایت انسانی باشند.	اعتبارات دیجیتال و فضا‌های مجازی	اعتبارات اصیل در نیازهای انسانی ریشه دارند؛ اما اعتبارات سایر پوچ و بی‌ریشه هستند.	تزریق اعتباریات پوچ که انسان را با الگوریتم‌ها مسخ می‌کند.

جدول ۱. نسبت‌سنجی مؤلفه‌های انسان‌شناسی اسلامی و مفاهیم فنی هوش مصنوع

روش تحقیق و شیوه اجرای پژوهش

پژوهش حاضر از حیث هدف، بنیادی و از حیث رویکرد، کیفی است و با استفاده از روش تحلیل مفهومی انجام شده است. انتخاب این روش با ماهیت مسئله پژوهش تناسب دارد؛ زیرا هدف مقاله سنجش تجربی پیامدهای هوش مصنوعی یا ارائه داده‌های میدانی نیست؛ بلکه بازسازی و تبیین مفاهیمی بنیادین است که در فهم نسبت میان هوش مصنوعی و بحران هویت از منظر فلسفه اسلامی نقش اساسی دارند. از این رو پژوهش بر تحلیل و بازسازی مفاهیمی همچون هویت، نفس، فطرت، معرفت، ادراکات حقیقی و اعتباری، عاملیت انسانی و بحران هویت متمرکز است و می‌کوشد نسبت این مفاهیم را با تحولات ناشی از هوش مصنوعی در یک چهارچوب نظری منسجم تبیین کند. انتخاب حکمت متعالیه به عنوان مبنای نظری این پژوهش، بر پایه ظرفیت روش شناختی این دستگاه فلسفی در تلفیق عقل و شهود و متن وحیانی و نیز امکان تعیین معرفتی آن است. همان‌طور که قراملکی در روش‌شناسی فلسفه صدرایی نشان می‌دهد، فهم معرفتی حکمت متعالیه مسبوق به طرح دو مسئله کلیدی است: نخست، ماهیت روش پژوهش فلسفی ملاصدرا و نسبت آن با مشاء، اشراق، عرفان نظری و کلام و دوم، تعیین معرفتی این نظام فلسفی و امکان دفاع از آن در برابر اتهام التقاط‌انگاری. بر پایه نظریه مختار قراملکی، ملاصدرا با اتکا به عقل برهانی و شهود عرفانی و متن دینی، به گونه‌ای از مطالعه میان‌رشته‌ای دست یافته است که در آن، فلسفه و عرفان و وحی نه در کنار هم، بلکه در ایستاری واحد و با زبان برتر حکمت متعالیه به کار گرفته می‌شوند؛ به گونه‌ای که این دستگاه فلسفی، ضمن پابندی به معیارهای استدلالی فلسفه، از ظرفیت‌های متن دینی و تجربه شهودی برای تعمیق و تصحیح مبانی هستی‌شناختی و انسان‌شناختی بهره می‌گیرد (قراملکی، ۱۳۸۸).

این ویژگی، توانایی هم‌زمان در سه ساحت است: استدلال عقلی برای مواجهه نقادانه با نوشتگان فلسفی سکولار، معرفت‌شهودی برای تبیین ابعاد وجودی و باطنی هویت که موضوع محوری این پژوهش است، مرجعیت وحیانی برای تضمین انطباق با منابع اصیل اسلامی. بر این اساس در مقایسه با مکاتبی که فقط یکی از این سه ساحت را پوشش می‌دهند، حکمت متعالیه که بعد معرفت‌شناختی آن، هم بعد وجودی و هم بعد هنجاری دینی دارد، برای تحلیل مسئله چندبعدی بحران هویت در عصر هوش مصنوعی مناسب است. به این دلیل، در پژوهش حاضر، حکمت متعالیه به عنوان جامع‌ترین چهارچوب روش‌شناختی اسلامی برای این مسئله خاص برگزیده شده است.

۱. این چهارچوب، همان‌طور که در پیشینه پژوهش نیز اشاره شد، سایر قرائت‌های اسلامی، نظیر تأکید امام موسی صدر بر ابعاد

اجتماعی هویت دینی، را نافی نمی‌کند، بلکه آن‌ها را مکمل این چهارچوب اصلی می‌داند؛

۲. در مرحله دوم، مفاهیم استخراج‌شده با مفاهیم متناظر در نوشتگان معاصر فلسفه فناوری، فلسفه هوش مصنوعی، اخلاق

هوش مصنوعی و مطالعات هویت مقایسه شدند تا وجوه اشتراک و افتراق و پیش‌فرض‌های انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی هر

رویکرد آشکار شود. در این مرحله، تحلیل تطبیقی به عنوان ابزار تحلیل، امکان ارزیابی ظرفیت تبیینی مبانی فلسفه اسلامی را

در مواجهه با مسئله بحران هویت در عصر هوش مصنوعی فراهم ساخت؛

۳. در مرحله سوم، بر پایه نتایج تحلیل مفهومی و تطبیقی، روابط میان مفاهیم در قالب چهارچوبی مفهومی بازسازی شد و جایگاه هر مفهوم در تبیین مسئله پژوهش مشخص گردید. این مرحله مبنای تدوین چهارچوب نظری پژوهش را تشکیل داد و ارتباط منطقی مبانی هستی‌شناختی و انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی را با مسئله بحران هویت مشخص کرد؛

۴. در مرحله چهارم، با تلفیق یافته‌های مراحل پیشین، ظرفیت تبیینی چهارچوب مفهومی و مبانی نظری در تحلیل بحران هویت ناشی از هوش مصنوعی ارزیابی و چهارچوب پیشنهادی پژوهش صورت‌بندی شد. بدین ترتیب، نتیجه پژوهش حاصل استنتاج نظری مبتنی بر تحلیل مفهومی نظام‌مند و مقایسه انتقادی نوشتگان اسلامی و معاصر است.

جامعه اسنادی پژوهش شامل متون اولیه فلسفه اسلامی و منابع معتبر انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی اسلامی و نیز مقالات علمی داوری‌شده فارسی و انگلیسی در حوزه فلسفه هوش مصنوعی، فلسفه فناوری، اخلاق هوش مصنوعی و مطالعات هویت است. منابع براساس نمونه‌گیری هدفمند و با معیار ارتباط مستقیم با مفاهیم اصلی پژوهش انتخاب شدند و اعتبار تحلیل از طریق اتکا به منابع اولیه و بهره‌گیری از پژوهش‌های داوری‌شده و مقایسه مستمر میان سنت فلسفی اسلامی و نوشتگان معاصر تقویت شد.

یافته‌ها

بحران هویت در روزگار حاضر، به‌ویژه با ظهور هوش مصنوعی و فضای مجازی، یکی از معضلات جدی انسان معاصر است (Joseph, 2025). از دیدگاه اسلامی، هویت حقیقی انسان در فطرت الهی و روح ملکوتی او ریشه دارد. در مقابل، فناوری‌های جدید، ابزارهایی‌اند که این سامانه‌ها به‌طور عمده در قلمرو هویت‌های اعتباری انسان عمل می‌کنند؛ هویت‌هایی که در قالب نقش‌های اجتماعی و نمایه‌های دیجیتال و بازنمایی‌های داده‌محور تحقق می‌یابند و موضوع پردازش و بازتولید و گسترش الگوریتمی قرار می‌گیرند (قائم‌نیا و حکمت‌مهر، ۱۴۰۲). چهارچوب نظری این پژوهش بر دو رکن اصلی استوار است:

۱. رکن نخست، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی حکمت متعالیه است که بر مفاهیمی چون اصالت وجود و حرکت جوهری (مطهری، ۱۳۹۶)، تمایز علم حضوری و علم حصولی، اتحاد عاقل و معقول (کارشناس، ۱۳۹۱) و نیز عقل قدسی و فطرت توحیدی (مصباح یزدی، ۱۳۹۶، ج ۲: ۱۷۸) مبتنی است؛

۲. رکن دوم، نظریه اعتباریات علامه طباطبایی است که بر تمایز ادراکات حقیقی و اعتباری (طباطبایی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۲۹۰) و مفهوم هویت اختیاری (عاشوری، ۱۴۰۱: ۹۷) و مصونیت هستی‌شناختی نفس مجرد در برابر هجوم اعتباریات (کلبادی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۹) تأکید دارد.

این دو رکن نظری در تحلیل مداخله فناورانه هوش مصنوعی، با بهره‌گیری از مفاهیمی مانند تسخیر، جعبه‌سیاه، عاملیت مصنوعی و نیهیلیسم اعتباری سایر، به یکدیگر پیوند می‌خورند (قائم‌نیا، ۱۴۰۳؛ قائم‌نیا و حکمت‌مهر، ۱۴۰۲).

از فناوری اطلاعاتی به نظام بازنمایی خودکار

ویژگی ممیز نظام‌های هوش مصنوعی معاصر آن است که پیوسته از رفتار، ترجیح‌ها، بازخوردها و حتی گفتار کاربر، بازنمایی محاسباتی می‌سازند و این بازنمایی را در قالب پروفایل، رتبه، پیشنهاد یا پاسخ گفت‌وگومحور به او بازمی‌گردانند. این چرخه تولید و بازگشت بازنمایی، حلقه بازخورد پیوسته‌ای را میان کاربر و سامانه پدید می‌آورد که در آن، انسان به تدریج تصویری را که سامانه از او ساخته است، به دیده منبعی برای شناخت خویش می‌نگرد. مسئله انسان‌شناختی در عصر هوش مصنوعی، صرفاً ظهور نوعی فناوری جدید نیست؛ بلکه به این امکان بازمی‌گردد که بازنمایی‌های تولیدشده به دست الگوریتم‌ها جایگزین واقعیت انسانی شود؛ بازنمایی‌هایی که منشأ آن‌ها فرایندهای محاسباتی و ذهن مصنوعی است، نه ادراک انسانی.

۱. نظریه ادراکات اعتباری: چهارچوبی برای تحلیل بازنمایی الگوریتمی

علامه طباطبایی در تفکیک بنیادین میان «ادراکات حقیقی» و «ادراکات اعتباری» نشان می‌دهد که بخشی چشمگیر از مفاهیمی که ذهن انسان به کار می‌گیرد، حکایت مستقیم از واقعیت خارجی ندارند، بلکه ذهن، آن‌ها را برای تدبیر زندگی فردی و اجتماعی «اعتبار» می‌کند؛ یعنی حدی از چیزی را به چیز دیگر می‌دهد تا رابطه‌ای عملی و کارکردی میان آن‌ها برقرار سازد (طباطبایی، ۱۳۷۸). نکته کانونی نظریه اعتباریات این است که اعتباریات، در ذات خود، نه صادق‌اند و نه کاذب. کارکرد آن‌هاست که سنجیده می‌شود. مشکل فقط هنگامی پدید می‌آید که مرز میان امر اعتباری و امر حقیقی مخدوش شود و اعتباری به جای حقیقی نشانده شود.

هویت الگوریتمی را می‌توان نوعی «اعتباریات مرتبه دوم» دانست؛ زیرا برخلاف اعتباریات مرسوم، مانند مالکیت و منصب که انسان آن‌ها را برای تنظیم روابط اجتماعی می‌سازد، با نظام‌های محاسباتی و براساس داده‌هایی شکل می‌گیرند که اغلب برای کاربر آشکار نیستند. پروفایل‌های دیجیتال و امتیازهای اعتباری و شخصیت‌های تولیدشده با مدل‌های هوش مصنوعی، بازنمایی‌هایی از انسان هستند که به دلیل ظاهر عینی و واقع‌نمای خود ممکن است با حقیقت وجودی فرد اشتباه گرفته شوند. بنابراین مسئله اصلی هوش مصنوعی صرفاً تولید این بازنمایی‌ها نیست؛ بلکه زمانی پدیدار می‌شود که هویت الگوریتمی ساخته‌شده جایگزین شناخت حقیقی انسان از خویش شدن شود.

۲. نسیان وجودی: سازوکار خودفراموشی الگوریتمی

علامه طباطبایی ذیل آیه ۱۹ سوره حشر (وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ) تبیین می‌کند که فراموشی خدا عین خودفراموشی است؛ زیرا آدمی با غفلت از پروردگار، صفت ذاتی خویش، یعنی فقر وجودی و وابستگی مطلق به مبدأ هستی، را نیز از یاد می‌برد و خود را موجودی مستقل و خودبسند می‌پندارد (طباطبایی، ۱۳۹۸، ج ۱۹: ۳۴۹). نکته این تفسیر آن است که خودفراموشی از گسست انسان از یاد و شناخت خداوند سرچشمه می‌گیرد؛ زیرا انسان با تضعیف نسبت خویش با مبدأ متعالی، چهارچوب اصلی تعریف خود را از دست می‌دهد و برای بازیابی هویت خویش به جست‌وجوی مرجع‌های جایگزین روی می‌آورد. آنچه در تعامل پیوسته با نظام‌های الگوریتمی رخ می‌دهد، صورتی از الگوی قرآنی است. کاربر، در معرض بازخورد مستمر سامانه (امتیاز، رتبه، پیشنهاد، پاسخ

شخصی سازی شده) به تدریج نسبت خود را با مرجع اصیل هویت، یعنی وجود خویش را در نسبت با آفریدگار، کم رنگ می کند و «خود داده ای» را که سامانه بازتولید می کند، به عنوان مرجعی خودبسنده به جای آن می نشاند. این جابه جایی مرجع، از حیث ساختار منطقی، سازوکاری است که علامه در ذیل آیه حشر بیان می کند: انسان با غفلت از منشأ وجودی خویش (نسبت با حق)، به جای بازگشت به آن نسبت، مرجعی بدیل برمیگزیند (طباطبایی، ۱۳۸۷) که وانمود می کند تصویری عینی و دقیق از او ارائه می دهد. غفلت از فقر وجودی، در این بستر، به شکل غفلت از منشأ اعتباری بودن بازنمایی الگوریتمی ظاهر می شود. کاربر فراموش می کند که پروفایل پیش رویش را یک نظام اعتباری محاسباتی ساخته است، نه آنکه آن پروفایل، حقیقت وجودی او باشد.

۳. فطرت به مثابه سد درونی در برابر جایگزینی هویت

اگر بحران هویت را فقط براساس آیه «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ» تحلیل کنیم، این پرسش مطرح می شود که چرا انسان اساساً در معرض پذیرش هویت های جایگزین قرار می گیرد. به بیان دیگر، چه عاملی باعث می شود بازنمایی های ساخته شده و اعتباری بتوانند بر درک انسان از خویش اثر بگذارند و چرا انسان در برابر این بازنمایی ها کاملاً منفعل نیست؟ پاسخ به این پرسش، نیازمند توجه به مفهوم فطرت به عنوان بنیان درونی و معیار اصیل شناخت انسان از خود است. پاسخ به این پرسش را باید در آموزه فطرت جست و جو کرد. آیه کریمه «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا»^۱ می فرماید خداوند انسان را بر پایه گرایشی ذاتی به حقیقت و کمال مطلق آفریده است. علامه طباطبایی ذیل این آیه، فطرت را نوعی «آفرینش خاص» می داند که در آن، شناختی پیشینی و غیراکتسابی از نسبت آفریده با آفریدگار در نهاد انسان به ودیعه گذاشته شده است (طباطبایی، ۱۳۹۸، ج ۱۶). ویژگی جوهری فطرت برخلاف هر دستورالعمل بیرونی، آن است که از درون و به نحو غیر قابل سلب در ساختار وجودی نفس حضور دارد. بنابراین فطرت را نمی توان، آن گونه که یک الگوریتم را با تغییر پارامتر می توان بازتنظیم کرد، از بیرون برنامه ریزی یا حذف کرد. در نتیجه، نهایت کاری که غفلت می تواند انجام دهد، پوشاندن موقت آن است، نه ریشه کنی آن.

این نکته، رمز اساسی میان «هویت فطری» و «هویت الگوریتمی» را آشکار می کند. هویت الگوریتمی ساخته فرایندهای بیرونی است؛ مجموعه ای از داده ها و پارامترها و قواعد محاسباتی که از خارج بر سامانه اعمال می شوند و خود سامانه هیچ منشأ درونی و مستقلی در شکل گیری آن ندارد. در مقابل، هویت فطری در ساخت وجودی انسان ریشه دارد و از گرایشی درونی و اصیل در نفس انسانی سرچشمه می گیرد؛ گرایشی که پیش از هر داده و محاسبه ای، جهت حرکت انسان را به سوی حقیقت تعیین می کند. بر این پایه، جابه جایی هویت حقیقی با هویت الگوریتمی، فقط خطایی معرفتی نیست؛ بلکه گونه ای حجاب بر فطرت است. انسان به جای آنکه بازنمایی الگوریتمی را در ترازوی گرایش فطری خود به حقیقت بسنجد و آن را ابزاری تلقی کند، اجازه می دهد آن بازنمایی، خود، به مرجع سنجش بدل شود. این وارونگی نسبت میان فطرت (به مثابه سنج) و بازنمایی الگوریتمی (به مثابه امر سنجیده شونده)، هسته سازوکاری است که در این پژوهش، تضعیف حلقه تنظیمی اختیار نامیده شده است. اختیار انسان، در حالت طبیعی، نقش دآوری میان امر حقیقی و امر اعتباری را

۱. سورة روم، آیه ۳۰.

ایفا می‌کند؛ اما با غلبه تدریجی بازخورد الگوریتمی، این نقش دآوری تضعیف می‌شود و اعتباریات دیجیتال، بدون سنجش فطری کافی، بر جایگاهی می‌نشینند که فقط شایسته حقیقت وجودی انسان است.

۴. آزادی معنوی و وابستگی الگوریتمی

شهید مطهری در تحلیل خویش از شخصیت انسانی، ایمان و خداشناسی را ریشه تمامی صفات ارزشمند انسانی می‌داند و تصریح می‌کند که شخصیت واقعی انسان، فارغ از این ریشه، تکیه‌گاهی استوار نخواهد داشت (مطهری، ۱۴۰۲: ۸ و ۹). آنچه در آثار انسان‌شناختی وی، به‌ویژه در بحث آزادی معنوی، اهمیت ویژه دارد، تعریف او از آزادی نه به معنای رهایی صرف از قید بیرونی، بلکه به معنای بی‌نیازی درونی از غیر خداست (مطهری، ۱۳۷۸). به تعبیر او، انسانی که وابسته کمال خویش را در چیزی غیر از حق می‌جوید، هر اندازه هم در ظاهر آزاد بنماید، از منظر معنوی در بند است؛ چراکه هویت و ارزش خود را از منبعی بیرون از خود دریافت می‌کند و در نتیجه، به آن وابسته می‌ماند. این تحلیل وقتی در نسبت با هوش مصنوعی بازخوانی شود، ابزار مفهومی دقیقی برای تبیین وابستگی الگوریتمی به دست می‌دهد. هر قدر فردی برای تعیین ارزش، جایگاه یا حتی احساس خود از رضایت درونی، به بازخورد بیرونی نظام‌های الگوریتمی (تعداد بازدید، امتیاز تعامل، رتبه اجتماعی محاسبه شده) وابسته شود، به همان نسبت از آزادی معنوی، یعنی بی‌نیازی از غیر خدا، فاصله می‌گیرد. این وابستگی، برخلاف تصور رایج، آسیبی هویتی است. فرد، مرجع سنجش ارزش وجودی خویش را از منبع درونی ایمان و خداشناسی، به منبع بیرونی داده و بازخورد منتقل می‌کند. این، جابه‌جایی مرجع مذکور است که در بند پیشین، بر پایه آیه حشر، تحلیل شد. شهید آن را در سطح شخصیت و کمالات اخلاقی باز می‌گوید: فضایی چون عدالت و نوع دوستی و شجاعت، بدون تکیه‌گاه ایمان، ثبات نخواهند داشت (مطهری، ۱۴۰۲: ۹). بنابراین در غیاب ایمان به عنوان مرجع درونی، جای این تکیه‌گاه را به سادگی می‌توان با مرجع بیرونی الگوریتمی پر کرد.

۵. کرامت، خلافت الهی و معرفت نفس در برابر بازنامایی داده‌ای

آیت الله جوادی آملی بر پایه آیه «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ»^۱ کرامت انسانی را امری وجودی و ذاتی می‌داند که از سرشت خلقت انسان برمی‌خیزد و مقدم بر هرگونه دستاورد، منزلت اجتماعی یا عملکرد است (جوادی آملی، ۱۳۸۴). نکته مذکور، تمایزی کلیدی را روشن می‌کند که در نوشتگان رایج درباره ارزش انسان در برابر ماشین، کمتر به آن توجه شده است. نظام‌های هوش مصنوعی و پلتفرم‌های دیجیتال، ارزش کاربر را در منطق مادی و دانی پایین می‌آورند و درک فراماده را از او می‌گیرند؛ یعنی ارزشی اعتباری و اکتسابی؛ اما کرامت انسانی در نگاه جوادی آملی، مقدم بر هر عملکردی و غیرقابل کاهش به آن است. هرگاه فردی، ارزش وجودی خود را آگاهانه یا ناخودآگاه، در نسبت مستقیم با شاخص‌های عملکردی الگوریتمی بازتعریف کند، در عمل، معیار سنجش کرامت ذاتی را با معیار سنجش ارزش

۱. سورة اسراء، آیه ۷۰.

کارکردی جابه‌جا کرده است. این جایگزینی که در بندهای پیشین، از زاویه‌های دیگر (اعتباریات، فطرت، آزادی معنوی) بازخوانی شد، اکنون از زاویه کرامت نیز تأیید می‌شود.

نکته دوم که جوادی آملی به‌روشنی بیان می‌کند، مفهوم خلافت الهی انسان است. انسان به‌عنوان خلیفه خدا در زمین، وظیفه بازتاب اسما و صفات الهی در نظام آفرینش را بر عهده دارد و این وظیفه مستلزم معرفت نفس است؛ زیرا خلیفه فقط با شناخت حقیقت خویش می‌تواند نسبت خود را با مستخلف‌عنه (خداوند) دریابد (جوادی آملی، ۱۳۸۶). خلافت، برخلاف هر نقش یا مقام اعتباری، امری است که تداوم وجودی خلیفه با اصل وجودی مستخلف‌عنه را پیش‌فرض می‌گیرد؛ یعنی خلیفه باید سنخیتی وجودی با اصل هستی داشته باشد تا بتواند بازتاب‌دهنده اسمای او باشد. بازنمایی الگوریتمی، از جنس داده و پردازش محاسباتی است و در مرتبه معنا و ادراک حقیقی راه ندارد. از این‌رو نمی‌تواند حامل حقیقت خلافت الهی انسان باشد. بر این اساس، نشان دادن هویت الگوریتمی به‌جای هویت حقیقی فقط خطایی شناختی در فهم انسان از خود نیست؛ بلکه به معنای غفلت از جایگاه وجودی و نقش خلافتی اوست. انسانی که هویت خویش را در داده‌ها و بازنمایی‌های محاسباتی جست‌وجو می‌کند، از شناخت نفس و درک نسبت وجودی خود با مبدأ متعالی فاصله می‌گیرد و بدین ترتیب، از تحقق کامل مقام خلیفه‌اللهی خویش باز می‌ماند.

۶. انسان الهی، مراتب نفس و مظهریت اسما

اگر تحلیل آیت‌الله جوادی آملی مرز میان هویت حقیقی و هویت الگوریتمی را در سطح کرامت و خلافت ترسیم می‌کند، آیت‌الله شاه‌آبادی این تحلیل را به سطح عرفانی وجودی می‌برد. شاه‌آبادی در تبیین فطرت، انسان را موجودی می‌داند که در نهاد خویش انسان الهی است؛ یعنی استعداد ظهور اسمای الهی را به‌نحوی که خاص هیچ موجود دیگری نیست، در وجود خود داراست (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶). بر پایه این نگاه، نفس انسانی دارای مراتبی است، از مرتبه طبع مادی تا مرتبه نفس ناطقه و روح، که در سیر استکمالی خود، از ظرفیت محض به‌سوی فعلیت آینه‌گونگی اسمای الهی حرکت می‌کند. هویت حقیقی انسان، در این افق، وجودی مظهري و رابطه‌ای است. انسان تا آنجا خویشتن حقیقی خود را می‌یابد که آینه‌دار اسمای الهی علم، قدرت، حیات و رحمت باشد.

اکنون تمایز انسان و بازنمایی الگوریتمی را می‌توان با دقتی بیشتر صورت‌بندی کرد. مظهریت اسما رابطه‌ای وجودی است، نه رابطه‌ای نمادین یا اطلاعاتی؛ یعنی مظهر، به‌دلیل نحوه وجود خویش، حامل صفت الهی می‌شود. سامانه هوش مصنوعی می‌تواند نماد صفت «دانایی» یا «عدالت» را در خروجی خود بازتولید کند (برای مثال، پاسخی عادلانه یا دانش‌ورانه تولید کند)؛ اما این بازتولید، از سنخ محاکات صوری است، نه مظهر وجودی؛ زیرا مظهر، مرتبه‌ای از وجود را پیش‌فرض می‌گیرد که سامانه محاسباتی، به‌دلیل فقدان نفس مجرد، فاقد آن است. به بیان دیگر، انسان دارای مراتب وجودی متعدد است که او را قابل مظهریت اسما می‌سازد و بازنمایی الگوریتمی، هر اندازه در سطح نمادین دقیق و پیچیده باشد، فاقد آن مرتبه وجودی است که «شرط لازم مظهریت» است. بحران هویت، از این زاویه، هنگامی رخ می‌دهد که انسان جایگاه مظهریت خویش، یعنی برترین مرتبه هویت خود، را با محاکات صوری یک سامانه محاسباتی از آن مرتبه، خلط کند.

بحران معرفت در عصر هوش مصنوعی؛ غلبه معرفت داده‌محور بر معرفت حضوری و حکمی

۱. سلسله‌مراتب داده، اطلاعات، دانش، حکمت: بازخوانی اسلامی

در نوشتگان رایج علوم اطلاعاتی، سلسله‌مراتبی چهارگانه میان داده^۱ و اطلاعات^۲ و دانش^۳ و حکمت^۴ ترسیم می‌شود: داده، امر خام ثبت‌شده است؛ اطلاعات، داده‌ای سازمان‌یافته و بافتمند است؛ دانش، اطلاعاتی است که در چهارچوب فهم و کاربرد عملی ادغام شده است؛ حکمت، بالاترین مرتبه، توان داوری ارزشی و غایت‌شناختی بر پایه دانش است (Rowley, 2007). آنچه این سلسله‌مراتب، در نسخه رایج غربی خود، فاقد آن است، مبنایی وجودشناختی برای توضیح چرایی این سلسله‌مراتب است؛ یعنی توضیح نمی‌دهد چرا انباشت داده و اطلاعات، به‌خودی‌خود، به حکمت نمی‌انجامد. قرآن کریم می‌فرماید: «يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ»^۵ (حکمت را خداوند به هرکه بخواهد عطا می‌کند). این تعبیر «ایتاء»، یعنی اعطا و افاضه (نه انباشت یا تولید) نشان می‌دهد که حکمت، در دستگاه قرآنی، امری افاضی است که به شرایط وجودی خاص گیرنده وابسته است. این نکته نقطه عزیمت تحلیل زیر است. هوش مصنوعی می‌تواند در مرتبه داده و اطلاعات و حتی در لایه بیرونی دانش (تعمیم الگوها، پیش‌بینی آماری)، عملکردی دقیق و کارآمد داشته باشد؛ اما مرتبه حکمت، به دلیل آنکه شرط افاضه را پیش‌فرض می‌گیرد و افاضه، به‌نوبه خود، مستلزم ظرفیت وجودی خاصی در گیرنده است، در دسترس سامانه‌ای که فاقد آن ظرفیت وجودی است، قرار ندارد.

۲. اصالت وجود و اتحاد عاقل و معقول

برای تبیین دقیق این محدودیت باید به اصل بنیادی حکمت متعالیه بازگشت: اصالت وجود. ملاصدرا نشان می‌دهد که آنچه در خارج تحقق دارد، وجود است، نه ماهیت. ماهیت، مرتبه‌ای تحلیلی ذهنی از وجود است، نه امری که مستقل از آن تحقق داشته باشد (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۱). بر این پایه، ملاصدرا در نظریه «اتحاد عاقل و معقول» نشان می‌دهد که علم، رابطه‌ای صوری میان ذهن و یک صورت بیرونی آن‌گونه که در نظریه‌های بازنمایی ذهن تصور می‌شود، نیست، بلکه علم، خود، مظهري از وجود است. نفس عالم، در فعل ادراک، با صورت معلوم، در یک مرتبه وجودی واحد متحد می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۳). به بیان دیگر، دانستن، امری نیست که به نفس اضافه شود. دانستن، نحوه‌ای از بودن نفس است. این اصل، تفاوتی اساسی میان دانستن انسانی و پردازش ماشینی آشکار می‌کند که در متن پیشین، فقط به‌صورت کلی «انسان آگاه است که آگاه است» بیان شده بود، بی‌آنکه مبنای فلسفی آن تبیین شود. سامانه هوش مصنوعی، در فرایند یادگیری، وزن‌های ریاضی درونی خود را بر پایه داده‌های ورودی تنظیم می‌کند تا خروجی را بهینه سازد. این فرایند، رابطه‌ای صوری و محاسباتی میان ورودی و خروجی برقرار می‌کند؛ اما هیچ فاعل واحدی وجود ندارد که در آن، عاقل و معقول در یک مرتبه وجودی متحد شوند. آنچه هست، صرفاً تغییر پارامترهای یک تابع ریاضی است. از این‌رو آنچه دانش ماشینی خوانده می‌شود، در بیان

1. data
2. information
3. knowledge
4. wisdom

صدرايي، از سنخ علم نیست، بلکه شبیه‌سازی برون‌داد علم، یعنی صورتی بی‌روح از آن است؛ صورتی که می‌تواند در سطح کارکردی «پیش‌بینی درست، پاسخ مناسب» بسیار موفق باشد، بی‌آنکه واجد آن رخداد وجودی اتحاد عاقل و معقول باشد که علم انسانی بر آن استوار است.

۳. تشکیک وجود و حرکت جوهری نفس

اصل دوم حکمت متعالیه، تشکیک وجود است: وجود، حقیقتی واحد، اما دارای مراتب شدت و ضعف است. موجودات، در عین اشتراک در اصل وجود، به حسب مرتبه وجودی خود متفاوت‌اند (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۱). بر پایه همین اصل، ملاصدرا نظریه حرکت جوهری را صورت‌بندی می‌کند: نفس انسانی، برخلاف تصور رایج فلسفی پیش از او، جوهری ثابت نیست که فقط اعراضش تغییر کند، بلکه خود، در سیر استکمالی خویش، پیوسته از مرتبه‌ای وجودی به مرتبه وجودی برتر حرکت می‌کند؛ از مرتبه طبیعت مادی به مرتبه نفس حیوانی، مرتبه نفس ناطقه انسانی و بالقوه تا مرتبه عقل محض (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۳). این معنایی است که در تعبیر «جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء» نهفته است. انسان، در آغاز پیدایش، موجودی مادی است؛ اما در سیر وجودی خود، به تدریج ساحتی روحانی و فرامادی می‌یابد. این استحاله که تحولی در ذات وجودی نفس است، صرفاً افزوده‌شدن اطلاعات تازه به ظرفی ثابت نیست. اکنون می‌توان نشان داد چرا اصطلاح رایج «یادگیری ماشین»^۱ از منظر حکمت متعالیه، در بهترین حالت استعاره است، نه توصیف دقیق یک رخداد وجودی. حرکت جوهری نفس، سیلانی درونی است که از خود وجود نفس برمی‌خیزد و آن را از مرتبه‌ای به مرتبه برتر می‌برد؛ فرایندی که در آن، فاعل حرکت و قابل حرکت، هر دو خود نفس‌اند. اما یادگیری در سامانه محاسباتی، بازتنظیم پارامترهایی است که به طور کامل از بیرون با الگوریتم بهینه‌سازی شده و داده آموزشی بر سامانه تحمیل می‌شود. سامانه، فاعل این تغییر نیست؛ بلکه محل وقوع آن است. به علاوه، حرکت جوهری، جهت‌گیری غایی به سوی کمال مطلق دارد (که در بحث فطرت بدان اشاره شد)؛ درحالی‌که تغییر پارامترهای ماشینی، فقط در جهت بهینه‌سازی یک تابع هزینه از پیش تعریف‌شده حرکت می‌کند و فاقد هرگونه جهت‌گیری وجودی غایی است. از این رو شباهت ظاهری «دو فرایند هر دو تغییر می‌کنند و بهتر می‌شوند» نباید یکسان‌انگاری وجودی آن‌ها را توجیه کند. تفاوت، نه در سرعت یا دقت، بلکه در سنخ وجودی خود تحول است.

۴. علم حضوری در برابر شناخت داده‌محور

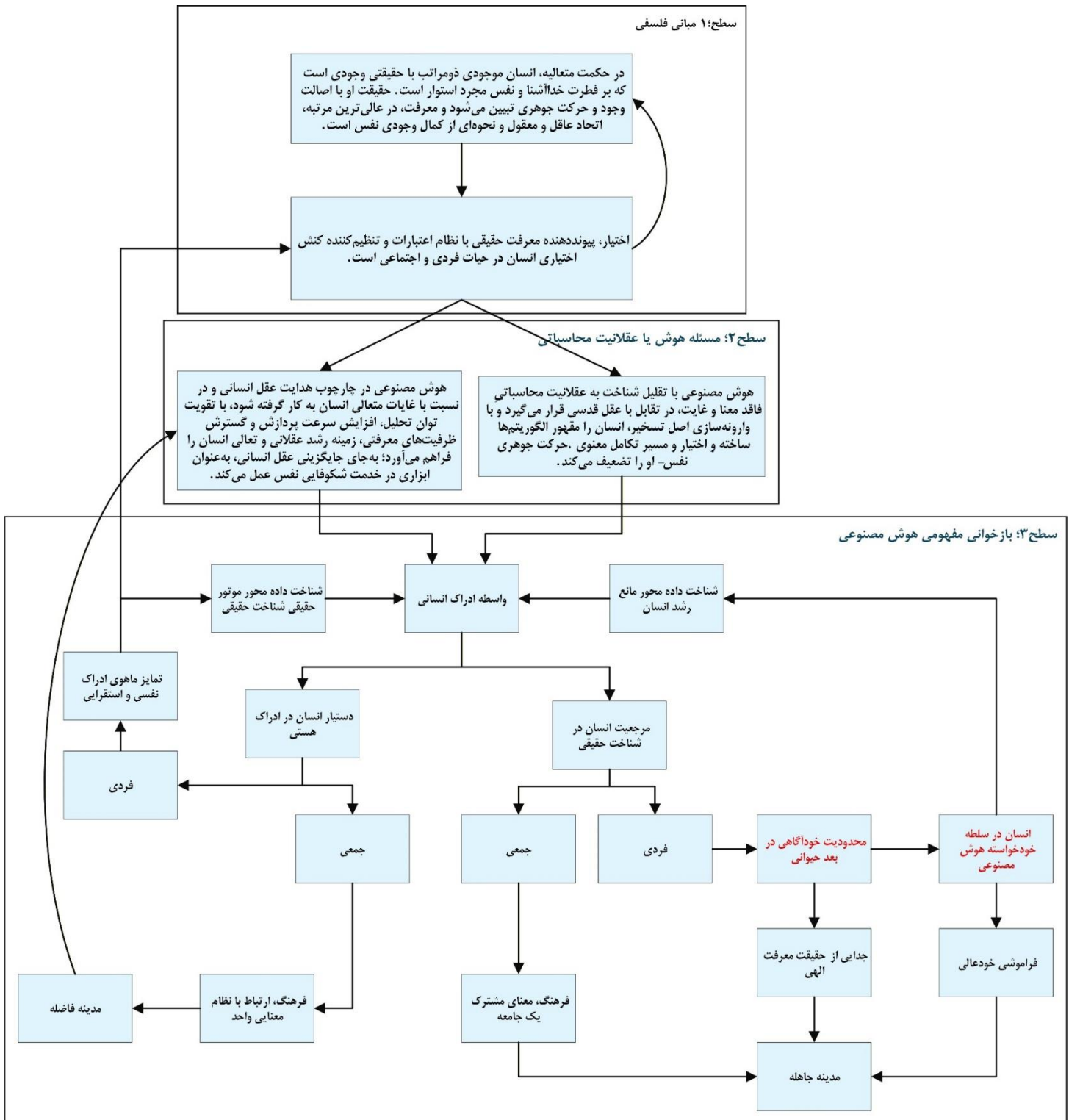
تمایز کانونی دیگر حکمت متعالیه، تفکیک علم حصولی از علم حضوری است. علم حصولی، معرفتی است که مفهوم از طریق صورت ذهنی به دست می‌آید و همواره با واسطه است؛ اما علم حضوری، حضور بی‌واسطه خود معلوم نزد عالم است، بدون آنکه صورتی ذهنی میان آن دو حائل شود. نمونه بارز آن، علم نفس به خویش است؛ علم نفس به ذات خود، نه به مفهومی از خود. ملاصدرا این علم را بنیاد وجودی خود ادراک می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۸۱، ج ۳).

نظام‌های هوش مصنوعی، از منظر این تفکیک، به‌طور کامل در محدوده نمادین و بازنمایانه عمل می‌کنند. ورودی، به بردارها و وزن‌های عددی تبدیل می‌شود و خروجی، از طریق عملیات ریاضی بر همان بردارها تولید می‌گردد. در تمام این فرایند، هیچ محل حضور نفس مجرد وجود ندارد که معلوم، بی‌واسطه نزد آن حاضر شود. از این‌رو آنچه سامانه انجام می‌دهد، حتی در تفسیر خوش‌بینانه، صورتی محدود از علم حصولی است، نه علم حضوری؛ زیرا فاقد نفس مجردی است که محل حضور باشد. این نکته دقیق‌تر از ادعای کلی «هوش مصنوعی فاقد آگاهی است» می‌تواند توضیح دهد چرا هوش مصنوعی هر اندازه در پردازش نمادین پیشرفت کند، به علم حضوری که بنیاد هرگونه فهم معنادار و تجربه زیسته و ادراک ارزشی است، دست نمی‌یابد. مسئله، محدودیت فنی موقت نیست که با افزایش قدرت پردازش برطرف شود. مسئله، فقدان نوع وجودی لازم برای تحقق حضور است.

نتیجه این تحلیل را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد: زوج مفهومی عقل قدسی در برابر عقلانیت محاسباتی که در چهارچوب مفهومی این پژوهش صورت‌بندی شده است، به‌طور کلی بر همین تمایز استوار است. عقل قدسی، در سنت حکمی اسلامی، عقلی است که از طریق افاضه و اتصال به مبادی عالیه، به معرفتی حضوری و مستقیم دست می‌یابد؛ اما عقلانیت محاسباتی، نظامی بسته و صوری است که فقط در چهارچوب قواعد درونی خود عمل می‌کند و به هیچ منبع افاضی متصل نیست. تمایز این دو، همان تمایز حکمت و اطلاعات است که در آیه «يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ» بدان اشاره شد.

۵. اطلاعات سایبری و حجاب معرفتی

با این مبنا، می‌توان مشاهده رایج درباره اثر فضای سایبری بر ژرفای دین‌داری را نیز با دقتی بیشتر تبیین کرد. برخی پژوهشگران معاصر نشان داده‌اند که کثرت و سرعت تبادل اطلاعات در زیست‌جهان سایبری، به تضعیف دین‌داری عمیق و فلسفی می‌انجامد؛ گویی اطلاعات بر کرسی معرفت می‌نشینند و دین‌داری را به ظواهری سطحی فرومی‌کاهد (قائم‌نیا، ۱۴۰۲). در چهارچوب سلسله‌مراتب «داده، اطلاعات، دانش، حکمت»، این پدیده را می‌توان چنین تبیین کرد: هجوم اطلاعات، لایه بیرونی علم حصولی (اطلاعات ظاهری و پراکنده) را به شدت اشباع می‌کند؛ اما به سبب نداشتن خاستگاه افاضی، هیچ کمکی به لایه درونی علم حصولی عمیق نمی‌کند، چه رسد به علم حضوری. در نتیجه، ذهن، انرژی محدود توجه خود را به‌جای صرف در مسیر حرکت جوهری نفس (که نیازمند تمرکز و تأمل و تدبر است)، در پردازش مستمر اطلاعات سطحی مصرف می‌کند. حاصل، نوعی حجاب کمی است. فزونی داده‌ها مانع توجه به مرتبه عمیق‌تر معرفت می‌شود.

نمودار ۱. نقش هوش مصنوعی در تنزل یا تکامل

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بحران هویت در عصر هوش مصنوعی زمانی شکل می‌گیرد که انسان به اختیار خویش مرجعیت فهم خود را به هوش مصنوعی بسپارد و تعاملی فراتر از نسبت ابزاری صرف با آن برقرار کند. این واگذاری کمتر آشکار و یک‌باره و بیشتر در بستر تدریجی رابطه‌ای همراهانه رخ می‌دهد. برای مثال، هرچه تعامل کاربر با سامانه‌های زبانی هوش مصنوعی عمیق‌تر شود، این سامانه‌ها از موضع ابزار به موضع همراه فرد نزدیک‌تر می‌گردند و به تدریج مرجع سنجش و مشورتش را از کوچک‌ترین تصمیمات روزمره تا مسائل بنیادین زندگی در بر می‌گیرند. بحران مذکور، در لایه‌ای عمیق‌تر، از انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی خاصی سرچشمه می‌گیرد که در آن، حقیقت انسان به سامانه پردازشگر داده فروکاسته می‌شود و مرجعیت محاسباتی الگوریتم جایگزین مرجعیت وجودی نفس مجرد می‌گردد. آنچه در این پژوهش پی گرفته شد، بازسازی نظام‌مند نسبت میان دو دستگاه معرفتی متفاوت (معرفت الگوریتمی و شناخت فطری) بود؛ نسبتی که در آن، انتقال تدریجی مرجع شناخت از نفس انسانی به سامانه‌های داده‌محور، هسته اصلی بحران هویت را رقم می‌زند، نه صرف حضور فناوری در زندگی بشر. گسترش عاملیت مصنوعی، با تضعیف حلقه تنظیمی اختیار، ظرفیت نفس را در مهار نسبت میان هویت حقیقی و هویت اعتباری کاهش می‌دهد. نخستین اثر این تضعیف، در ساحت شناختی فرد پدیدار می‌شود. هنگامی که سامانه هوش مصنوعی در مقام همراهی همیشه در دسترس، پاسخ هر پرسش را پیشاپیش عرضه می‌کند، تلاش ذهنی مستقل فرد کاهش می‌یابد، قوه تحلیلش تضعیف می‌شود، تحمل ادراکی‌اش افت می‌کند و آرای سامانه بدون داوری انتقادی عقل پذیرفته می‌شود. آنچه رخ می‌دهد، صرفاً وابستگی ابزاری نیست؛ بلکه تعطیلی تدریجی همان حلقه تنظیمی اختیار است که وظیفه‌اش داوری میان بازنمایی‌های بیرونی و مرجعیت درونی نفس بوده است. در نتیجه، هویت اعتباری در قالب داده و نمایه و نقش اجتماعی نامتناسب متورم می‌گردد و توجه شناختی انسان را از حرکت جوهری نفس منحرف می‌سازد. این وابستگی، از منظر آزادی معنوی بی‌نیازی نفس از غیر خدا، کاهشی مضاعف است؛ زیرا مرجع سنجش ارزش وجودی فرد، به جای منبع درونی ایمان، به منبع بیرونی داده منتقل می‌شود. هوش مصنوعی ابزار خنثای پردازش اطلاعات نیست؛ بلکه سازوکاری فعال در تولید اعتباریات دیجیتال است که به واسطه آن، مرجع تشخیص و ارزش‌گذاری انسان به آرامی از نفس به سامانه منتقل می‌شود. این انتقال مرجع، هسته معرفت‌شناختی بحران هویت است؛ نه فقدان اطلاعات، بلکه غفلت از علم حضوری در برابر هجوم علم حصولی داده‌بنیاد. این توصیف علی، اگرچه صحیح است، به تنهایی نشان نمی‌دهد چرا بحران هویت و بحران شناختی دو ساحت ظاهراً مجزا، در عمل یکدیگر را تقویت می‌کنند. پاسخ این پژوهش آن است که این دو، دو رویه یک سکه‌اند. در هر دو مورد، بازنمایی جایگزین حضور می‌شود. در ساحت هویت، حضور وجودی نفس در نسبت با مبدأ متعالی که هویت حقیقی از آن برمی‌خیزد، با واگذاری مرجعیت معرفتی به هوش مصنوعی، جای خود را به بازنمایی‌های اعتباری می‌دهد. در ساحت معرفت، حضور بی‌واسطه معلوم نزد نفس که علم حضوری از آن برمی‌خیزد، جای خود را به بازنمایی نمادین داده‌محور می‌دهد؛ محدودیتی که این پژوهش بر پایه اصول حکمت متعالیه، اصالت وجود، اتحاد عاقل و معقول، تشکیک وجود و حرکت جوهری تبیین کرد، نه با ادعای کلی فقدان آگاهی ماشینی. هوش مصنوعی می‌تواند در مرتبه داده و اطلاعات و حتی در لایه بیرونی علم حصولی، کارآمد باشد؛ اما مرتبه حکمت، که فقط با افزوده

و حضور وجودی نفس تحقق می‌یابد، در دسترس آن نیست. نکته درخور تأمل آن است که چون ماشین از آغاز فاقد فطرت و نفس مجرد است، معیار وجودی برای سنجش خویش ندارد. در مقابل، انسانی که ادراک و داوری‌اش را یکسره به چنین مرجعی می‌سپارد، به سبب غفلت از همان سرمایه فطری که ماشین فاقد آن است، در معرض سقوطی فروتر از سطح ماشین قرار می‌گیرد؛ مصداقی که قرآن کریم با تعبیر «أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ»^۱ توصیف کرده است.

هم‌ساختاری این دو فرایند جایگزینی، حلقه بازخورد خودتشدیدشونده زنجیره علی بحران را می‌سازد. هر قدر فرد هویت خود را بیشتر در بازنمایی الگوریتمی بجوید، بیشتر به آن به عنوان منبع معرفت به خویش تنکا می‌کند و هر قدر معرفت داده‌محور را جایگزین معرفت حضوری کند، ابزار فطری داوری میان حقیقت و اعتبار را نیز تضعیف می‌کند. تضعیف حلقه تنظیمی اختیار به تورم هویت اعتباری می‌انجامد. این غلبه، پیوند نفس با فطرت را سست و حرکت جوهری آن را کند می‌کند. این حلقه، در غیاب نظارت آگاهانه فرد بر قوای ادراکی خویش، خودبه‌خود تشدید می‌شود. از درون این هم‌ساختاری، پاسخی روشن به دست می‌آید که چرا هوش مصنوعی، برخلاف فناوری‌های پیشین، مسئله‌ای جدید در قلمرو انسان‌شناسی پدید آورده است. مقایسه با ابزارهای پیشین تمدن بشری، این نکته را روشن‌تر می‌سازد. ابزارهای آهنین و ماشین‌آلات مکانیکی، در عین کاستن برخی توانمندی‌های طبیعی بدن، بهره‌وری انسان را افزایش دادند؛ اما در همه این موارد، ابزار امتداد عضوی از بدن انسان بود، نه شبیه‌سازی قوه ادراکی او. هوش مصنوعی از این حیث تفاوتی اساسی دارد. آنچه شبیه‌سازی می‌کند، نه دست و پا، بلکه خود «هوش» است. چون در ظاهر و کارکرد شبیه فاعل شناسا عمل می‌کند، ظرفیت آن را دارد که نه در جایگاه ابزار مسخرشده، بلکه در جایگاه فرمانده بنشیند. بنابراین مسئله در وجود فناوری نیست؛ بلکه در ساختار حلقه‌وار مواجهه انسان با آن نهفته است. سامانه‌های هوش مصنوعی، برخلاف ابزارهای پیشین که بازتابی منفعل از عمل انسان بودند، فعالانه بازنمایی می‌سازند و از واکنش کاربر، بازنمایی تازه‌ای پدید می‌آورند. این نکته را می‌توان در چهارچوب آموزه تسخیر بازخواند. تسخیر مأذونی که خداوند به انسان بخشیده است تا بر مسخرات عالم مسلط باشد، در نسبت انسان با هوش مصنوعی، در معرض واژگونی به تسخیرشدگی قرار می‌گیرد. انسانی که باید مسخر باشد، اگر مرجعیت تجربه درونی خویش را وانهد، در نسبتی معکوس، خود مسخر ابزار خویش می‌گردد.

این تحلیل، در عین دقت سازوکاری، بی‌پشتوانه وجودشناختی رها نمی‌ماند. از منظر حکمت متعالیه، هیچ میزان از پیشرفت محاسباتی هوش مصنوعی نمی‌تواند شکاف وجودی میان انسان و ماشین را پر کند؛ شکافی که بر پایه اصل اصالت وجود که وجود را حقیقتی مشکک و ذومراتب می‌داند، از همان آغاز، میان مراتب وجودی نفس انسانی و مصنوعات محاسباتی برقرار است. ماشین فاقد علم حضوری است؛ زیرا آنچه در آن جریان دارد، نه آگاهی بی‌واسطه نفس از خویشتن، بلکه نمایشی نمادین با واسطه کد است. فاقد وحدت شخصی وجود است؛ زیرا هویتش مجموعه‌ای گسسته از الگوریتم‌ها و داده‌هاست که در یک فاعل شناسای واحد جمع نمی‌شوند. از حرکت جوهری بی‌بهره است؛ زیرا تحولش دگرگونی بیرونی و ازپیش‌برنامه‌ریزی‌شده و فاقد جهت‌گیری غایی است. ساحت فطری ندارد؛ زیرا گرایش ذاتی

به حقیقت و قرب الهی در آن غایب است. در انسان، برخلاف ماشین، ساحت مادی نفس در طول ساحت مجرد آن، به مثابه دریچه یا پنجره ارتباط روح با جهان محسوس عمل می‌کند. ادراکات حسی، مقدمه لازم برای فعلیت یافتن مراتب برتر ادراکی و شهودی نفس‌اند. از این‌روست که هرگاه این پنجره (قوة پردازش و تحلیل انسان) به سامانه‌ای بیرونی واگذار شود، اثر آن به ساحت مادی محصور نمی‌ماند؛ بلکه مسیر تغذیه ساحت روحانی نفس را نیز مسدود می‌کند؛ زیرا حرکت جوهری نفس از این بستر آغاز می‌شود. زیرساخت‌های بزرگ هوش مصنوعی در عمل مؤید همین نکته‌اند. بخشی چشمگیر از قوة پردازش که پیش‌تر در نفس هر کاربر جای داشت، از افق ذهن او بیرون کشیده و در سامانه‌های متمرکز بازتولید می‌شود؛ الگویی که بدون نظارت آگاهانه، به تحلیل رفتن تدریجی همان قوایی می‌انجامد که پنجره حضور روح در جهان‌اند. به بیان دقیق‌تر، هویت حقیقی انسان نه صرفاً وجودی مستقل، بلکه وجودی مظه‌ری است. انسان تا آنجا خویشتن حقیقی خود را می‌یابد که آینه‌دار اسمای الهی باشد؛ مرتبه‌ای که پیش‌شرط آن، یعنی نفس مجرد، در ماشین هرگز فراهم نمی‌آید. بر این اساس، شباهت‌های کارکردی میان انسان و ماشین، هر قدر گسترده شود، هرگز نباید به یکسان‌انگاری وجودی این دو بینجامد. اهمیت نظری این پژوهش را باید در نسبت آن با نوشتگان موجود سنجید. بخش عمده مطالعات پیشین درباره بحران هویت در عصر هوش مصنوعی، یا از منظر روان‌شناختی به تجربه سوژه پرداخته‌اند یا از منظر جامعه‌شناختی به پیامدهای اجتماعی فناوری بسنده کرده‌اند یا در چهارچوب اخلاق فناوری صرفاً باید‌ها و نباید‌های کاربردی را صورت‌بندی کرده‌اند. آنچه کمتر مورد توجه قرار گرفته، تحلیل مسئله در سطح مبانی وجودشناختی و معرفت‌شناختی است؛ سطحی که پرسش اصلی آن نه «چگونه باید از هوش مصنوعی استفاده کرد»، بلکه «هوش مصنوعی چه نسبتی با حقیقت وجودی انسان دارد» است. پژوهش حاضر با تمرکز بر همین سطح، بحران هویت را تا ریشه انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی آن دنبال می‌کند.

نوآوری اصلی پژوهش را باید در تلفیق نظام‌مند سه سطح تحلیلی جست‌وجو کرد که پیش از این در نوشتگان موضوع عمدتاً مجزا حضور داشتند: انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی حکمت متعالیه، نظریه اعتباریات علامه طباطبائی، تحلیل‌های معاصر فلسفه فناوری. این پژوهش کوشیده است نسبت میان علم حضوری و معرفت الگوریتمی را در قالب چهارچوب تبیینی واحد بازتعریف کند. از این منظر، مفهوم عاملیت مصنوعی نیز در نسبت با آموزه تسخیر و مفهوم جعبه سیاه بازخوانی شد تا تمایز میان غیب معرفتی و غیب بدون غایت برخاسته از تیرگی فنی الگوریتم، آشکار گردد. حاصل این تلفیق، امکان نقدی فلسفی بر گفتمان پسانسان‌گرایی است که تمایز وجودی انسان و ماشین را نادیده می‌گیرد. این تحلیل را می‌توان به سطحی تمدنی نیز گسترش داد. آینده نسبت انسان و هوش مصنوعی، تابعی از نوع انسان‌شناسی حاکم بر پروژه توسعه فناوری خواهد بود. اگر تمدن آینده بر پایه انسان‌شناسی تقلیل‌گرایانه‌ای سامان یابد که انسان را مجموعه‌ای از داده‌های قابل پردازش می‌انگارد، هوش مصنوعی به تدریج نه ابزار، بلکه مرجع هویت خواهد شد و انسان از موضع مسخرکردن به موضع مسخرشدن سقوط خواهد کرد؛ اما اگر توسعه فناوری در بستر انسان‌شناسی توحیدی که کرامت ذاتی و فطرت و نفس مجرد را اصل می‌شمارد، سامان یابد، هوش مصنوعی می‌تواند ابزاری برای تعالی انسان باشد. هوش مصنوعی، در این تصویر تعادلی، صرفاً ابزاری برای امتداد قوة پردازش داده‌ای انسان است، نه مصداقی از عقل، فطرت یا نفس او. سرنوشت این نسبت نه در ذات فناوری، بلکه در حفظ یا از دست رفتن حلقه تنظیمی اختیار در انسان رقم می‌خورد. اگر انسان قوای خویش را در اختیار خود نگاه دارد و

این ابزار را در خدمت رشد فردی و جمعی خویش به کار گیرد، همان‌گونه که نیاکان بشر ابزارهای آهنین و مکانیکی (Pasquinelli, 2023) را در خدمت بهره‌وری خویش قرار دادند، سرعت تعالی انسانی افزایش می‌یابد؛ اما اگر خود را در اختیار آن قرار دهد، همان بحرانی رخ می‌دهد که این پژوهش دنبال کرده است. تحقق گزینه نخست مستلزم بازسازی حلقه تنظیمی اختیار در سطح فردی و بازتعریف سیاست‌گذاری فناوری در سطح تمدنی، در پرتو بازگشت به مرجعیت عقل قدسی است.

این جایگاه، در نگاه اسلامی، از کرامت ذاتی و کارکرد خلافت الهی انسان مایه می‌گیرد؛ کرامتی که مقدم بر هر شاخص اعتبارسنجی الگوریتمی است؛ خلافتی که مستلزم معرفت نفس و سنخیت وجودی با مستخلف‌عنه است؛ سنخیتی که بازنمایی داده‌ای، از آن‌رو که صورتی نمادین است نه وجودی متجرد، هرگز واجد آن نمی‌شود. هوش مصنوعی، هر اندازه در تولید هویت اعتباری توانمند باشد، به حقیقت نفس مجرد راه نمی‌یابد. بحران هویت، از این‌رو، صرفاً محصول محدودیت ماشین نیست؛ بلکه محصول غفلت انسان از این محدودیت است و زمانی رخ می‌دهد که خود انسان مرجعیت وجودی خویش را از یاد ببرد و هویت اعتباری را به جای هویت حقیقی خود بنشانند؛ همان خودفراموشی‌ای که علامه طباطبایی ذیل آیه «نَسُوا اللَّهَ فَنَسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ»، آن را فراموشی فقر وجودی و نیاز مطلق به پروردگار دانسته است (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱۹: ۲۱۹). علاج این بحران را نباید در توقف یا حذف فناوری جست؛ بلکه باید در بازسازی حلقه تنظیمی اختیار و در بازگرداندن مرجعیت به علم حضوری و فطرت توحیدی جست‌وجو کرد. این پژوهش، در عین ارائه چهارچوب نظری منسجم، افق‌هایی متعدد برای پژوهش‌های آتی می‌گشاید و هریک از این مسیرها می‌تواند ظرفیت تبیینی چهارچوب پیشنهادی را گسترش دهد:

- تدوین نظریه‌ای اسلامی درباره هویت دیجیتال؛
- تحلیل فلسفی عاملیت مصنوعی در نسبت با فقه مسئولیت؛
- صورت‌بندی مدلی اسلامی برای حکمرانی هوش مصنوعی بر پایه توحید و عدل.

منابع

- اکبریان، ر. (۱۳۸۸). جایگاه انسان در حکمت متعالیه ملاصدرا. تهران: علم.
- بوذری نژاد، ی.، و مرنندی، ا. (۱۳۹۴). نظریه اعتباریات علامه طباطبائی و نظام حقوقی-سیاسی جامعه. فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، ۱۰۷-۱۲۲.
- تمیمی، م.، و فرامرز قراملکی، ا. (۱۴۰۰). چپستی «معرفت نفس» در فلسفه صدرالمتألهین. دوفصلنامه علمی حکمت صدرایی، ۵۳-۶۵.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۸۴). فطرت در قرآن (تفسیر موضوعی قرآن کریم). ج ۱۲. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۸۶). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۸۶ الف). تفسیر انسان به انسان، ج ۳. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۹۳). معرفت شناسی در قرآن (تفسیر موضوعی قرآن کریم). ج ۱۳. قم: مرکز نشر اسراء.
- دارایی، م.، و موسوی، ر.، و فرمهبینی فراهانی، م. (۱۴۰۳). تربیت عرفانی دوره نوجوانی براساس دیدگاه‌های انسان‌شناختی علامه حسن‌زاده آملی. فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۵۵-۱۸۷.
- شاه‌آبادی، م. (۱۳۸۶). شذرات المعارف. (ن. شاه‌آبادی، مصحح). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- شیروانی، ع. (۱۳۸۷). تأملی در ویژگی‌های روش شناختی مکتب فلسفی صدرالمتألهین. فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی، ۳۰-۹.
- طباطبائی، س. (۱۳۹۸). المیزان فی تفسیر القرآن (س. موسوی همدانی، مترجم؛ ۲۰ جلد). قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین.
- طباطبائی، س. (۱۳۸۷). اصول فلسفه و روش رئالیسم (مرتضی مطهری، تعلیقات؛ ۵ جلد). قم: انتشارات صدرا.
- عاشوری، م.، و علم‌الهدی، ج. (۱۴۰۱). نظریه رشد به مثابه فلسفه روان‌شناسی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- عباسی، ع. (۱۳۹۹). هویت در پست‌مدرنیسم و حکمت متعالیه. آیین حکمت، ۸۲-۵۹.
- فرامرز قراملکی، ا. (۱۳۸۸). روش‌شناسی فلسفه ملاصدرا. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- قائمی‌نیا، ع.، و حکمت‌مهر، م. (۱۴۰۲). پدیدارشناسی اعتباریات و نیهیلیسم اعتباری سایبر براساس آرای علامه طباطبائی. تاریخ فلسفه اسلامی، ۳۱-۶۴.
- قربانی، ق. (۱۳۸۳). هویت ملی از دیدگاه استاد مطهری. فصلنامه مطالعات ملی، ۶۳-۸۶.
- کارشناس، ع. (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی معرفت نفس از منظر ملاصدرا و علامه طباطبائی. آیین حکمت، ۹۵-۱۱۸.
- کلبادی‌نژاد، ع.، و پورحسن، ق.، و محمودی، ر. (۱۳۹۹). بازخوانی نظریه اعتباریات اجتماعی علامه طباطبائی و نسبت آن با جاودانگی نفس. فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۲۲۳-۲۵۰.
- مصباح یزدی، م. (۱۳۹۶). آموزش فلسفه. تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- مطهری، م. (۱۴۰۲). آزادی معنوی. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، م. (۱۳۹۶). انسان کامل. تهران: انتشارات صدرا.
- ملاصدرا (صدرالدین محمد شیرازی). (۱۳۸۱ ش / ۲۰۰۲ م). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. ج ۳. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

- Ampello de Souza, B., Serrano de Andrade Neto, A., & Roazzi, A. (2024). The generative AI revolution, cognitive mediation networks theory and the emergence of a

- new mode of mental functioning: Introducing the Sophotechnic Mediation scale. *Computers in Human Behavior: Artificial Humans*. Article 100042.
- Dorobantu, M. (2022). Imago Dei in the age of artificial intelligence: Challenges and opportunities for a science-engaged theology. *Christian Perspectives on Science and Technology, New Series*. 175-196.
 - Floridi, L., & Cowls, J. (2019). A unified framework of five principles for AI in society. *Harvard Data Science Review*.
 - Joseph, J. (2025). The algorithmic self: How AI is reshaping human identity, introspection, and agency. *Frontiers in Psychology*. Article 1645795.
 - Kannike, U. M. M., & Fahm, A. O. (2025). Exploring the ethical governance of artificial intelligence from an Islamic ethical perspective. *Journal Fiqh*. 134-161.
 - Kissinger, H. A., Schmidt, E., & Huttenlocher, D. (2021). *The Age of AI: And Our Human Future*. Little, Brown and Company.
 - Pasquinelli, M. (2023). *The Eye of the Master: A Social History of Artificial Intelligence*. Verso Books.
 - Rowley, J. (2007). The wisdom hierarchy: Representations of the DIKW hierarchy. *Journal of Information Science*. 163-180.
 - Varypaiev, O., Hhumeniuk, S., Kotun, K., Volskyi, D., & Vernudina, I. (2025). AI philosophy: Challenges to man's identity and moral norms. *International Journal on Culture, History, and Religion*. 242-255.